ئىسمائىل تۆمۈرى

ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى

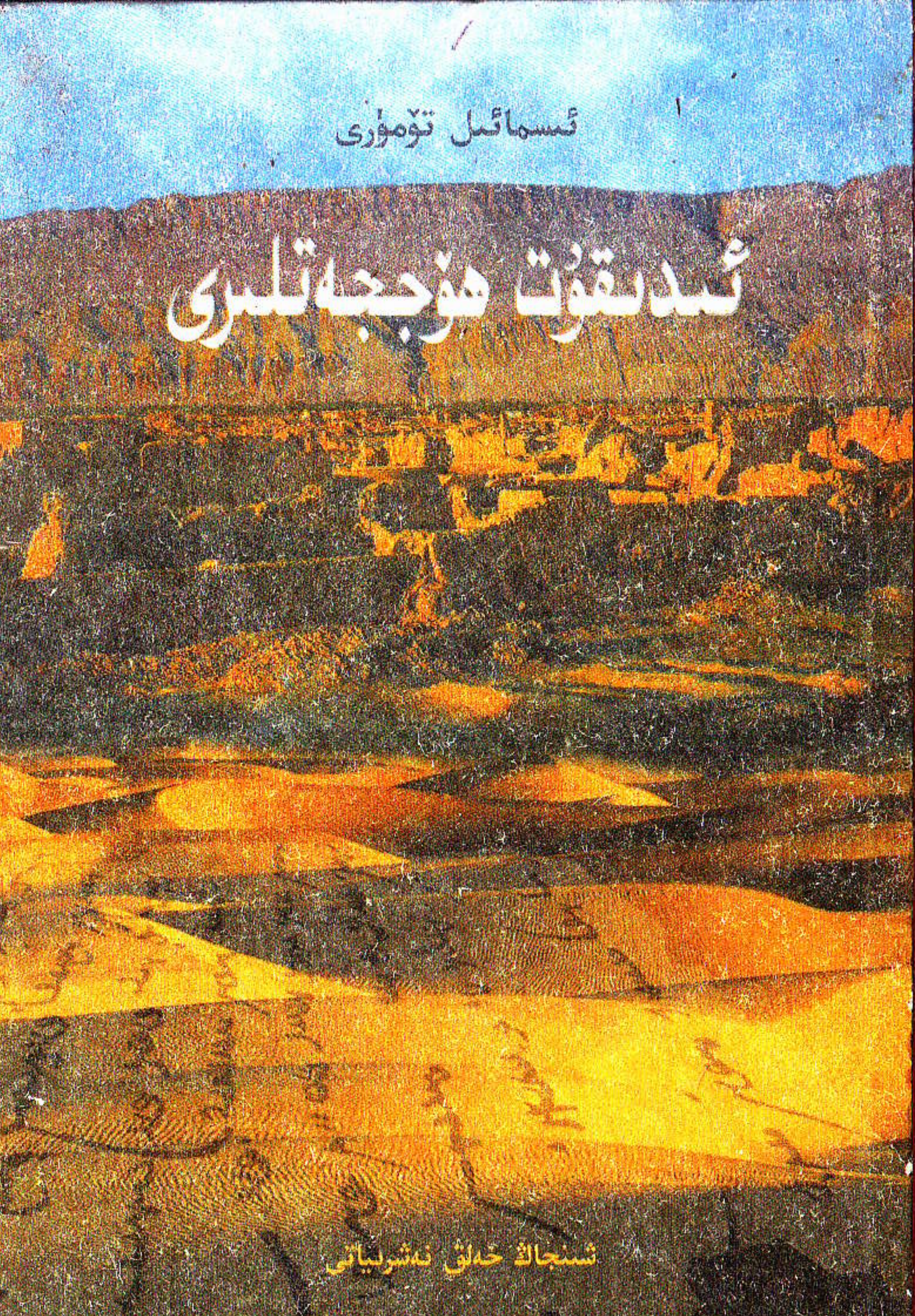

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

高昌回鹘文书：维吾尔文/司马义·铁木尔编著

乌鲁木齐：新疆人民出版社，2000.10

ISBN 7—228—06069—5

Ⅰ.高… Ⅱ.司… Ⅲ.回鹘语—古文子—研究—维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ.H211.42

中国版本图书馆 CIP 数据核子（2000）第 70799 号

责任编辑：穆纳尔江·托合塔洪

封面设计：艾克拜尔·排纽拉

高昌回鹘文书 （维吾尔文）

司马义·铁木尔　编著

新疆人民出版社出版发行

（乌鲁木齐市解放南路 348 号　邮政编码 830001）

自治区党委文印中心印刷厂印刷

850×1168 毫米　32 开本　4.75 印张　1 插页

2000 年 10 月 第 1 版　　2000 年 10 月 第 1 次印刷

印数：1 — 3000

ISBN7—228—06069—5/H.190　定价：12.00 元

مۇندەرىجە

ئاپتوردىن 1

«ھۆكۈمەتتىن چۈشۈرۈلگەن ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» (يەنى «مۇقەددەس يارلىق») توغرىسىدا تەتقىقات 1

«ھۆكۈمەتتىن چۈشۈرۈلگەن ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى 3

«مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» توغرىسىدا تەتقىقات 4

«مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى 10

«مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوقۇلۇشى 17

«مۇرتۇق ئىبادەتخانىسىغا راھىب كالان تەيىنلەش يارلىقى» توغرىسىدا تەتقىقات 26

«مۇرتۇق ئىبادەتخانىسىغا راھىب كالان تەيىنلەش يارلىقى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى 29

«مۇرتۇق ئىبادەتخانىسىغا راھىب كالان تەيىنلەش يارلىقى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ... 30

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «مەخپىي يارلىق» توغرىسىدا تەتقىقات 32

«مەخپىي يارلىق» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى 34

«مەخپىي يارلىق» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى 36

ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان «باج كەچۈرۈم قىلىشنى ئۆتۈنۈش ئىلتىماسى» توغرىسىدا تەتقىقات …………… 38
ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان «باج كەچۈرۈم قىلىشنى ئۆتۈنۈش ئىلتىماسى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى …… 40
ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان «باج كەچۈرۈم قىلىشنى ئۆتۈنۈش ئىلتىماسى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ………………………………… 43
ئىدىقۇتتىن تېپىلغان «توي، نەزىر خىراجەت خاتىرىسى» ھەققىدە تەتقىقات ……………………………… 47
«توي، نەزىر خىراجەت خاتىرىسى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى ………………………………………… 53
«توي، نەزىر خىراجەت خاتىرىسى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى …………………… 61
«كىرىم خاتىرىسى» توغرىسىدا تەتقىقات ……………… 70
«كىرىم خاتىرىسى» (1 ـ خاتىرە) نىڭ ترانسكرىپسىيىسى ………………………………… 72
«كىرىم خاتىرىسى» (1 ـ) نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ………………………………… 74
«كىرىم خاتىرىسى» (2 ـ خاتىرە) نىڭ ترانسكرىپسىيىسى ………………………………… 76
«كىرىم خاتىرىسى» (2 ـ) نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ………………………………… 78
«ھەر خىل ئالۋاڭ ـ ياساقلارنى تاپشۇرۇش خېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى ………………………… 80
«ھەر خىل ئالۋاڭ ـ ياساقلارنى تاپشۇرۇش خېتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ……………… 82
«ئۆز ئوغلىنى گۆرۈگە قويۇش ھەققىدىكى تىلخەت» توغرىسىدا تەتقىقات ……………………… 84

«ئۆز ئوغلىنى گۆرۈگە قويۇش ھەققىدىكى تىلخەت» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى ………………………… 85
«ئۆز ئوغلىنى گۆرۈگە قويۇش ھەققىدىكى تىلخەت» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ………… 87
«ئايال كىشىنى ساتقانلىق ھەققىدىكى تىلخەت» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى ……………………………… 89
«ئايال كىشىنى ساتقانلىق ھەققىدىكى تىلخەت» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ……………… 91
«پۇل قەرز ئېلىش ھۆججىتىنى تولۇقلاش بېتىگى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى ……………………………… 93
«پۇل قەرز ئېلىش ھۆججىتىنى تولۇقلاش بېتىگى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ……………… 94
«ئىشقا تەيىنلەش خېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى …… 95
«ئىشقا تەيىنلەش خېتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ………………………… 95
«هاشار ـ سېلىق بەلگىلەش پەرمانى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى ………………………………… 96
«هاشار ـ سېلىق بەلگىلەش پەرمانى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ……………………… 97
«ئات بېجى ئېلىش خېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى … 98
«ئات بېجى ئېلىش خېتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ………………………… 99
«ئارا تۆمۈرنىڭ تەكلىكنى ئىجارە ئېلىش تىلخېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى ……………………… 100
«ئارا تۆمۈرنىڭ تەكلىكنى ئىجارە ئېلىش تىلخېتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ……………… 101
«كۆنى قۇزنىڭ قۇل ئازاد قىلىش ھەققىدىكى تىلخېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى ……………………… 102
«كۆنى قۇزنىڭ قۇل ئازاد قىلىش ھەققىدىكى تىلخېتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى ………… 104

«تاپشۇرۇلغان باج خاتىرىسى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى 106
«تاپشۇرۇلغان باج خاتىرىسى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى 107
«قاراچۇقنىڭ ۋەسىيەتنامىسى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى 108
«قاراچۇقنىڭ ۋەسىيەتنامىسى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى 110
«جېدەل - ماجىرانى ھەل قىلىش كېلىشىمنامىسى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى 112
«جېدەل - ماجىرانى ھەل قىلىش كېلىشىمنامىسى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى 114
«ئېلىم - بېرىمنى ئۈزگەنلىك تىلخېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى 116
«ئېلىم - بېرىمنى ئۈزگەنلىك تىلخېتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى 117
«بىر قىزنىڭ نىكاھ توختىمى» نىڭ ترانسكرىپ- سىيىسى 118
«بىر قىزنىڭ نىكاھ توختىمى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى 120
«بالا بېقىۋېلىش توختىمى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى 122
«بالا بېقىۋېلىش توختىمى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى 124
«مىڭ تۆمۈرنىڭ بور ئۆتنە ئېلىش تىلخېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى 126
«مىڭ تۆمۈرنىڭ بور ئۆتنە ئېلىش تىلخېتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى 127

ئاپتوردىن

«ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى» ناملىق بۇ ئەسەر «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» (1995 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان) ۋە «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيتى» (1998 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان) ناملىق ئىككى ئىلمي ئەسىرىمدىن كېيىنكى يەنە بىر ئىلمي ئەسىرىم.

دۇنيا ئىلىم ئەھلىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ «تەبىئىي مۇزېي» دەپ نام ئېلىشقا مۇناسىپ بولغان قەدىمي ئىدىقۇت دىياردىن كۆپلىگەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، جۈملىدىن ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر قېزىۋېلىنغاندى. ھالبۇكى، بۇ قىممەتلىك ۋەسىقىلەرنىڭ نۇسخىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى چەت ئەللەردە بولغاچقا، خەلقىمىز ئۇلارنى بىۋاسىتە كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە تولۇق ئېرىشەلمىدى. ۋەھالەنكى، بۇ ھۆججەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئىدىقۇتشۇناسلىقتا ئىنتايىن مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

مەن مانا شۇ ھۆججەتلەر ئىچىدىكى «ئەڭ مۇھىملىرى» دەپ قارىغانلىرىمنى، يەنى ۋەكىل خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىرىنى تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ، تارىخچىلىرىمىزنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيالدىن بىۋاسىتە پايدىلىنىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ «ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى» نى ترانسكرىپسىيىسى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوقۇلۇشى، قىسقىچە تەتقىقات ۋە زۆرۈر ئىزاھلارنى بىرلەشتۈرگەن ھالدا نەشرگە تەييارلىدىم.

ئىدىقۇتتىن ھازىرغىچە قېزىۋېلىنغان ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap

ۋەسىقىلەر جەمئىي 121 پارچە بولۇپ، بۇنىڭ 61 پارچىسى بېرلىندا، 10 پارچىسى سانكت پېتېربۇرگدا، يەتتە پارچىسى كيوتودا، بەش پارچىسى ئىستانبۇلدا، ئۈچ پارچىسى خېلسىنكىدا، بىر پارچىسى لوندوندا، ئۈچ پارچىسى بېيجىڭدا، ئۈرۈمچىدە بىر پارچىسى ساقلانماقتا. قالغانلىرىنىڭ ساقلىنىۋاتقان ئورنى بىزگە ئېنىق ئەمەس.

يۇقىرىقى ھۆججەتلەر توغرىسىدا گېرمانىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى، ياپونىيە، تۈركىيە...... قاتارلىق ئەللەردىكى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن خېلى سىستېمىلىق تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى. كېيىنرەك دۆلىتىمىز تەتقىقاتچىلىرىمۇ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلارمۇ بۇ ساھەدە خېلى زور تىرىشچانلىقلار كۆرسىتىپ، ئىدىقۇتشۇناسلىققا بەلگىلىك ئاساس سالدى. بۇ ئەسەرمۇ ئەنە شۇ يۇقىرىقى مەقسەتنىڭ تىرىشچانلىقى جۈملىسىگە كىرىدۇ.

ئىدىقۇت ھۆججەتلىرىدىن بىز ئەينى دەۋردە شانلىق ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنى ياراتقان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى جەمئىيىتىنىڭ بىر پۈتۈن كارتىنىسىنى كۆرگەندەك ھېس قىلىمىز. ئىدىقۇت ھۆججەتلىرىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، بىز مەزكۇر كىتابىمىزغا كىرگۈزگەن مۇشۇ بىر قانچە پارچە ھۆججەتتىنلا تۆۋەندىكىدەك مۇھىم مەلۇماتلارغا ئىگە بولىمىز:

① ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە بارلىققا كەلگەن ئۆزگىرىشلەر جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سىلجىتىدۇ. ئىدىقۇت دەۋرىدىكى بەزى يەر - جاي ناملىرىدىمۇ قىسقىغىنا بىر قانچە يۈز يىلدا قىسمەن ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن:

مۇرۇتلۇغ (قەدىمدە) - مۇرتۇق (ھازىر)

ياڭى قىر (قەدىمدە) - ياڭخى (ھازىر)

تۇرا سۇزاق (قەدىمدە) - تۇر كارىز (ھازىر)

بېشبالىق (قەدىمدە) - جىمسار (ھازىر)

ئىلا (قەدىمدە) - ئىلى (ھازىر)

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، نەشرگە سۇنۇلغان مۇشۇ ھۆججەتلەردە يەنە ئۇلۇغ كۆل، يالتۇرغان، سىقاب، چاڭگىن، قوچۇ، لۈكچۈن، ئەركەنت، يۇسۇمۇت، قىزىل، يار(يارغول)، چۆكەي، تىگۆي، تىيۇق (تۇيۇق)، چەڭگۇر ئېغىز، يۇلتۇز، قاننۆگەر بالىق، تۇرتكىل چوق، بويۇقىرا، قوچىڭ، قىزى كىتەرىگ، باغرا ئۆگەن، تايساڭ، سەم تۇكۇ، ئۇسۇن، سارقۇي، تۇرپا، تاياقى، ئۇزا، چىرتىن، كىتر...... قاتارلىق يەر - جاي ناملىرى ئۇچرايدۇ. بۇلار ئەينى دەۋردىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسى ئىچىدە بولغان پىچان، تۇرپاندىكى يەر جاي ناملىرى بولۇپ، بۇلاردىن بەزىلىرى شەھەر ناملىرى بولسا، بەزىلىرى مەھەللە، كەنتلەر ئىدى. بۇلاردىن ھازىر ئەينى ساقلىنىپ قالغان جاي ئىسىملىرى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، مۇتلەق كۆپىنچىسى ئۆزگەرگەن. بۇ ئىسىملار بىزگە بوش ھالىتىدە تۇرغان يەر - جاي ناملىرى تەتقىقاتىدا ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە.

② ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىمۇ نۇرغۇنلىغان ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن. مەسىلەن، ئورخۇن بويى دەۋرلىرىدە ياكى ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى كۆپىنچە تاغ - دەريا، دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھ، ئۇچار قۇش ۋە ھايۋانات قاتارلىقلاردىن ئېلىنغان نام - ئىسىملار بولغان بولسا، ئىدىقۇت دەۋرىدە بۇددا دىنى نام - ئاتالغۇلىرىغا چېتىلىدىغان بىر قىسىم كىشى ئىسىملىرى بارلىققا كەلگەن. ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندا ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا ئىسلام - ئەرەب مەدەنىيىتىگە باغلىق بولغان نام - ئاتالغۇلار ئومۇملاشقان. ھازىرقى زاماندا ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا يېڭى دەۋرگە خاس بولغان نام - ئاتالغۇلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى. دېمەك، بۇ كىتابقا ئېلىنغان ھۆججەتلەردىن بىز

ئەنە شۇ ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتى گۈللەنگەن دەۋردىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلىرىگە قارىتا مۇئەييەن مەلۇماتقا ئىگە بولىمىز. بۇ، ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

③ ئىدىقۇت ھۆججەتلىرىدىن ئەينى دەۋردە ئىشلىتىلگەن ئالتۇن، كۈمۈش ۋە مىس قۇيما پۇللارنىڭ بارلىقىنى، شۇنداقلا «گۋەنبۇ» (بەزىدە قۋەنپۇ) دەپ ئاتىلىدىغان رەختكە تامغا بېسىلغان پۇللارنىڭ بولغانلىقىنى بىلىمىز، ياستۇق، ساتىر، باقىر دېگەندەك پۇل بىرلىكى نام - ئاتالغۇلىرىنى ئۇچرىتىمىز. بۇلار بىزنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋردىكى پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى چۈشىنىشىمىزگە بەلگىلىك ماتېرىيال ئاساسى يارىتىدۇ.

④ ئىدىقۇت ھۆججەتلىرىدىن بىز قالان، ئىنجۇ، تۈتۈن بېجى، ئات بېجى، يەر بېجى…… دېگەندەك نۇرغۇن باج - سېلىقلارنىڭ بولغانلىقىنى بىلىمىز.

⑤ ھۆججەتلەردىن ئىدىقۇت دەۋرىدە بىر قەدەر ئېغىر بولغان ئىقتىسادىي جەرىمانە، مەمۇرىي جازا (مال - مۈلۈكنى مۇسادىرە قىلىش ۋە ئائىلىدىن بىر ئادەمنى چېرىكلىككە مەجبۇرىي تۇتۇش) ھەم تەن جازاسى قاتارلىق جازالاش ۋە جەرىمانە قويۇش ئادەتلىرىنىڭ بولغانلىقىنى ئۇقىمىز.

⑥ ھۆججەتلەردىن دىندارلارغا ئالاھىدە ئىمتىيازلار بېرىلگەنلىكىنى — ئىبادەتخانىلارنىڭ كۆپلىگەن ۋەخپە يەرلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، دىندارلارنىڭ ھاشا - سېلىقتىن خالىي ئىكەنلىكىنى، «شازىن ئايغۇچى» دەپ ئاتىلىدىغان دىنىي زاتلارنىڭ سوت ئىشلىرىدا بەلگىلىك ئىمتىيازغا ئىگە ئىكەنلىكىنى، مۆتىۋەر دىنىي زاتلارنىڭ ئالاھىدە كۆتۈنۈش مۇئامىلىسىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلىقىنى … بىلىمىز.

⑦ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ فېئوداللىق مۇناسىۋەتلىرى ئورنىتىلغان جەمئىيەت باسقۇچىغا كىرگەن دەۋرى بولسىمۇ، ئېلىم - بېرىم ھۆججەتلىرىدىن بىز ئەينى دەۋردە يەنىلا قۇل ئېلىپ - سېتىش، قۇللارنى ھۆرلۈككە چىقىرىشتەك ھادىسىلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىدىن خەۋەردار بولالايمىز.

⑧ «توي، نەزىر خىراجەت خاتىرىسى» دىن بىز ئەينى دەۋر ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا خاس بولغان قىممەتلىك ئېتنوگرافىك (ئۆرپ - ئادەتكە تەئەللۇق) مەلۇماتلارغا ئېرىشىمىز.

⑨ ئېلىم - بېرىم تىلخەتلىرىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىنتايىن ئېغىر بولغان يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز مۇئامىلىلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بايقايمىز.

⑩ ئېلىم - بېرىم تىلخەتلىرىنىڭ ئاددىي پۇقرالار تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى ۋە بۇنداق تىلخەت، پۈتۈنامىلەرنىڭ ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان بىر خىل ئەھۋال ئىكەنلىكىدىن بىز ۋاستىلىك ھالدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مائارىپ ئەھۋالىنى قىياس قىلالايمىز.

⑪ تارىخىي ماتېرىياللاردىن ۋە ئىدىقۇت يازما ۋەسىقىلىرىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، قىتانلار دۆلىتى (لياۋ سۇلالىسى)، تاڭغۇت قاتارلىق جايلارغا تۈركۈملەپ سودا كارۋانلىرىنى ماڭدۇرۇپ تۇرغانلىقىنى، ھەتتا ئىدىقۇت خانلىقى ئۆز زېمىنى چېگرىسىدىن ئۆتكەن سودا كارۋانلىرىدىن چېگرا بېجى ئالغانلىقىنى، شەخسلەرنىڭ تاڭغۇت، كۇچا قاتارلىق جايلارغا دائىم سودىغا مېڭىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئۇچرىتىمىز. بۇ مەلۇماتلار بىر تەرەپتىن بىزگە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى «يىپەك يولى» سودىسىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دىپلوماتىيە مۇناسىۋەتلىرىنى ۋاستىلىك چۈشەنگىلى بولىدۇ.

⑫ يەنە بەزى ۋەسىقىلەردىن (ئىدىقۇت دەۋرىگە تەئەللۇق ۋەسىقىلەردىن) ئىدىقۇت - گەنجۇ - ئورخۇن ئارىلىقىدا خەت - ئالاقىلەرنىڭ بولۇپ تۇرغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇنىڭدىن بىز گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىلار خانلىقى دائىرىسىدە قىسمەن ھالەتتە خەت - ئالاقىلەرنىڭ بولۇپ تۇرۇشى سەۋەبلىك بىر ئېتنىك مەنبەگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر پۈتۈنلۈككە ئىنتىلىشتەك تارىخىي پسىخىكىسىنىڭ نامايەندىسىنى كۆرۈپ يېتىش ئىمكانىيىتىنى تاپىمىز.

⑬ ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان ھۆججەتلەردىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چاغاتاي خانلىقىغا قارام بولغان ۋاقتىدىكى قىسمەن ئەھۋاللارنى، مەسىلەن، چاغاتاي خانلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىدىقۇت خانلىقىغا نىسبەتەن داروغالىق (مەخسۇس خادىملار نازارەتچىلىك قىلىدىغان سىياسەت) تۈزۈمىنى يولغا قويغانلىقىنى، ئىدىقۇت خانلىقى گەرچە چاغاتاي خانلىقىغا قارام بولسىمۇ، ئىچكى جەھەتتە يەنە ئۆز ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرىدىغان ھالەتكە يول قويۇلۇپ، خانلىق يەرلەرگە باج - سېلىق بەلگىلەنمەسلىكتەك ئەھۋاللارنىڭ ساقلانغانلىقىنى چۈشىنىمىز.

قىسقىسى، ئۇيغۇر تارىخىنى، جۈملىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يارىتىلغان ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا «ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى»، تىلخەت - پۈتۈمنامە، توختامنامە، كېلىشىمنامە، پەرمان - بۇيرۇقلار، يازما ۋەسىقىلەر بەئەينى بىر «قامۇس» ھېسابلىنىدۇ. ئۆتمۈشنى تەتقىق قىلماي بۈگۈنكى تەرەققىياتنىڭ ئاساسىنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس، بۈگۈننى ياخشى قۇرۇش ئاساسىدىلا كەلگۈسىگە پۇختا قەدەم باسقىلى بولىدۇ. دېمەك، «ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى» ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىباھا گۆھەردۇر. بىز تارىخنى، تارىخىي مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلغاندا ئەلۋەتتە «قەدىمكىنى بۈگۈن ئۈچۈن، چەت ئەلنىڭكىنى جۇڭگو ئۈچۈن

خىزمەت قىلدۇرۇش» فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇپ، تارىخىي نەرسىلەرگە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىز، «شاكىلىنى چىقىرىپ، مېغىزىنى ئېلىش» ئۇسۇلى بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

«ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى» گە كىرگۈزۈلگەن نەمۇنىلەرنىڭ قايسى مەنبەدىن ئېلىنغانلىقى ھەر بىر «ھۆججەت» نىڭ تەتقىقات قىسمىدا ۋە زۆرۈر ئىزاھاتلاردا كۆرسىتىلدى. مەن بۇ ھۆججەتلەرنى ئەنە شۇ مەنبەلەردىكى ترانسكرىپسىيىلىك مەتىنلەر ئاساسىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆرۈپ چىقتىم. بۇ ئەسەرنى مەن يۇزەكى تەتقىقات سەۋىيەمگە تايىنىپ ئىشلەپ چىقتىم. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئوقۇش ئىقتىدارىمنىڭ بولمىغانلىقى ۋە مۇلاھىزە سەۋىيەمنىڭ يېتەرسىز بولۇشى تۈپەيلىدىن ئەسەردە خاتالىقلارغا يول قويۇلغان بولۇشى تەبىئىي. ئۇستازلارنىڭ، بۇ يولدا ئىلگىرى يول ئاچقان پېشقەدەملەرنىڭ، كەسىپداشلارنىڭ ۋە ئىدىقۇتشۇناسلىق تەتقىقاتىغا پۇختا ئاساس ھازىرلاۋاتقان يولداشلارنىڭ تەنقىدىي تۈزىتىش بېرىشلىرىنى قارشى ئالىمەن.

ئاخىرىدا بۇ ئەسەرنى ئىشلەشكە يېقىندىن ياردەمدە بولغان ئابدۇبەسىر ئابلىمىت، گۈلمېھرە ئىمامھەسەن قاتارلىق يولداشلارنىڭ سەمىمىي ھەم خالىس ياردىمىگە چىن كۆڭلۈمدىن رەھمەت ئېيتىمەن. شۇنىڭدەك، بۇ ئەسەرنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشىدا مەتبەئە ئىشلىرىدا سەمىمىي ياردەمدە بولغان — ئىدىقۇت دىيارىدىن چىققان ئىقتىدارلىق كارخانىچى ئەركىن خالىق ئەپەندىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

2000 - يىلى 30 - مارت. ئۈرۈمچى.

مۇھەررىردىن

ئىسمايىل تۆمۈرى 1949 - يىلى 8 - ئايدا ئۈرۈمچىدە ئىشچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1958 - يىلدىن 1968 - يىلغىچە تۇرپاندا ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە مەكتەپلەردە ئوقۇغان. 1979 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى تۈگىتىپ ئۈرۈمچىدە - كومبايىن زاۋۇتىدا ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى بولغان. 1981 - يىلى 2 - ئايدىن 1997 - يىلى 9 - ئايغىچە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەدەبىيات تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ئىشلەپ، كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچى ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

20 يىلغا يېقىن تەتقىقات خىزمىتى جەريانىدا ئاپتورنىڭ يۈز پارچىدەك ئىلمىي ماقالىسى، «ئائىلە تەربىيىسى ئوقۇشلۇقى» ناملىق مەخسۇس ئەسىرى ۋە ئىدىقۇتشۇناسلىق سىستېمىسىدىكى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» (1995- يىلى نەشرقىلىنغان)، «ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتى» (1998 - يىلى نەشر قىلىنغان) ناملىق مەخسۇس ئىلمىي ئەسىرى نەشر قىلىنغان. مەزكۇر ئەسەر ئاپتورنىڭ ئىدىقۇتشۇناسلىقتىكى ئۈچىنچى ئىلمىي ئەسىرى.

ئىسمايىل تۆمۈرى ھازىر شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ مەسئۇلى، شۇنداقلا ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىمەكتە. ئاپتور ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەمئىيىتى، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيىتى ۋە مۇقام تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتى قاتارلىق ئىلمىي جەمئىيەتلەرنىڭ ئەزاسى.

ھۆكۈمەتتىن چۈشۈرۈلگەن ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش (يەنى «مۇقەددەس يارلىق») توغرىسىدا تەتقىقات

«ھۆكۈمەتتىن چۈشۈرۈلگەن ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» (يەنى «مۇقەددەس يارلىق») نى ياپونىيىلىك ئۇمېمۇرا خىروشى (مى سۇنتەن) ئەپەندى «شەرقىي دېڭىز ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 59 - جىلد 1 -، 2 - قوشما سانلىرىدا ياپونچە تەرجىمىسى بىلەن ئۆزىنىڭ قىسقىچە تەتقىقاتىنى «XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ ھوقۇقى» ناملىق ماقالىسىدە ئېلان قىلغانىدى. تېكىستنىڭ بېشىدا بۇ «مۇقەددەس يارلىق» نىڭ مىلادى 1276 - يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىكى يارلىق ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. مۇشۇ يىلنامىگە ئاساسلانغاندا، مەزكۇر يارلىق چاغاتاي خانلىقى تەرىپىدىن يەرلىك ھۆكۈمەتكە، يەنى ئىدىقۇت خانلىقىغا چۈشۈرۈلگەن ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. چۈنكى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنى چاغاتاي خانلىقى تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، گەرچە ئىدىقۇت مەلۇم دائىرىدە ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلىغان ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئومۇملىقتا چاغاتاي خانلىقىغا قارام بولۇشتىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى (بۇ چۈشەنچىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە مەزكۇر كىتابتىكى «باج كەچۈرۈم قىلىشنى ئۆتۈنۈش ئىلتىماسى» غا قارالسۇن). مەزكۇر «يارلىق» تېكىستىنىڭ بىرىنچى سۆزىدىكى «ئىدىقۇتقا» دېگەن ئىبارە بىزنى مەزكۇر «يارلىق» نىڭ چاغاتاي خانلىقىدىن يەرلىك ھۆكۈمەتكە — ئىدىقۇت خانلىقىغا (بۇ يەردىكى «ئىدىقۇتقا»

دېگەن سۆز ھەم ئىدىقۇت خانلىقىنى ھەم خاقاننى بىلدۈرىدىغان قوش مەنىگە ئىگە، ئەگەر ئۇ ئايرىم كىشى ئىسمى بولمىغاندا) چۈشۈرۈلگەن «ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» دەپ قارايمىز.

مەزكۇر «يارلىق» نىڭ ئەسلى مەتنى (ئەسلى قولىيازما شەكلى)، فاكسىمىلى (فوتو سۈرەتكە ئېلىنغان نۇسخىسى) ياكى ترانسكرىپسىيىسىگە نائىل بولۇشتىن مەھرۇممىز (ئەپسۇس)، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بىز ئۇمىمۇرا خىروشى ئەپەندى ئېلان قىلغان ياپونچە تەرجىمىسى ئاساسىدا ئىشلەپ چىققان بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تېكىستنى مەزكۇر «يارلىق» نىڭ ئىلمىي قىممىتىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا جامائەتچىلىككە تەقدىم ئېتىشكە ئالدىرىدۇق.

«يارلىق» نىڭ ئۆزىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، بۇنىڭ ئىلمىي قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى تۇرىدۇ. چۈنكى «يارلىق» تا ئەينى دەۋردە ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق 24 بالىق (شەھەر) بارلىقى، ئەينى دەۋردە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە قىز بالىنى سۇغا تاشلاپ تۇنجۇقتۇرۇۋېتىدىغان يامان ئىللەتلەرنىڭ ساقلانغانلىقى، بۇنداق گۇناھ قىلغۇچىلارغا ئىقتىسادىي جەرىمانە ۋە جازا بېرىلىدىغانلىقى، مۇشۇنداق ئەل قانۇنىغا خىلاپ ھادىسىلەرنى پاش قىلغۇچىلارغا مۇكاپات بېرىلىدىغانلىقى — قۇل بولسا قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنىپ ئەركىن پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدىغانلىقى … قاتارلىق ئەينى دەۋر، ئەينى مۇھىتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى مەلۇم بولىدۇ. بىز بۇنىڭدىن ئەينى دەۋردىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە قانۇن - تۈزۈملەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم بولغان بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن ئۇچرىشالايمىز.

«ھۆكۈمەتتىن چۈشۈرۈلگەن ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

ئىدىقۇتقا، تەخەيبۇقا (ۋە) ئىسىبۇقا دېگەن ئىككىيلەنگە، قارا قوچۇ، لۈكچۈن، تۇرپاندىن باشلاپ 24 بالىقچىدىكى قۇتلۇق بەگلەرگە، قۇتلۇق راھىبلارغا، ئېركېئۇن (مەزكۇر ئاتالما ياپونچىدە «خرىستىئان دىنىنىڭ نېستورىيان مۇخلىسلىرىغا» دەپ ئىزاھلانغان) لارغا، پۇقرالارغا مۇقەددەس مەقسەت مەلۇم بولغايكى: «خارشا(؟) دىكى شازىن ئايغۇچىنىڭ[1] ھىلاكۇ تۇتۇگى شۇنى سۇنماقچىكى: قارا قوچۇ بالىقىدىكى كىشلەرنىڭ كېلىنلىرى قىز تۇغسا كۆپىنچىسىنى سۇغا تاشلاپ تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرىدىكەن. تۇلۇمۇشنىڭ قىزىنى سۇغا تاشلىۋەتكەندە سىئانقايا باشچىلىقىدىكى كىشلەرنى تۇتۇپ سىچىنقان بىلەن بوسان تۇمۇر ئىككى كىشىگە ئېيتقاندا، ئۇلار ئېنىق سۈرۈشتۈرمەي، ئەكسىچە ئېيتقۇچىلارنى تۇلۇمۇشقا تۇتۇپ بەرگەن» دەپ ئەرز سۇنۇپ باشلاپچى بولغاچقا سىئانقايا ۋە تاشقايا باشچىلىقىدىكىلەر پۇقرالىققا چۈشۈرۈلگەن. بۇنىدىن كېيىن كىمكى قىزلىرىنى سۇغا تاشلىسا، مال - مۈلكىنىڭ يېرىمى مۇسادىرە قىلىنىدۇ ھەمدە ئۆيدىكىلەردىن بىرى چىرىكلىككە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئىشنى ئالدىن پاش قىلغۇچىلار ئەگەر قۇل - دېدەك بولسا قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنىدۇ، پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. …… قىز بالىنى سۇغا تاشلىغانلار بولسا، مۇنداق گۇناھ قىلغان پۇقرا ھەم ئەمەلدارلار مۇشۇ يارلىققا ئاساسەن بىر تەرەپ قىلىنىدۇ[2].

[1] شازىن ئايغۇچى — بۇ يارلىقتا سوتتا دىنىي ۋەز ئېيتقۇچى كىشى مەنىسىدە.
[2] بۇ ھۆججەت «شەرقىي دېڭىز ئىلمىي ژۇرنىلى» ياپونچە 1977 - يىلى 10 - ئايلىق سانى، ئومۇمىي 59 - جىلد، 1 -، 2 - قوشما ساندىن ئېلىندى.

I

«مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» توغرىسىدا تەتقىقات

«مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» نى ئېلىمىز ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى ئازادلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا تۇرپاندىن تاپقان. بۇ يادىكارلىق ئورالما ھۆججەت شەكلىدە يېزىلغان. ھازىر ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 270 سانتىمېتىر بولۇپ، جەمئىي 125 قۇر خەت يېزىلغان. بۇ ھۆججەت ھازىر جۇڭگو تارىخىي مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

بۇ ھۆججەتنىڭ باش تەرىپى كەمتۈك، بەزى خەتلىرى ئۆچكەن، ئايرىم يەرلىرى ئېغىر دەرىجىدە پەرسۇدە (زېدىلەنگەن) بولغان. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ھۆججەتنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى خېلى ئېنىق مەلۇم بولىدۇ.

بۇ ھۆججەت توغرىسىدا گېڭ شىمىن ئەپەندى تۇنجى بولۇپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ھۆججەتنىڭ لاتىن ھەرپلىرى بىلەن قىلىنغان ترانسكرىپسىيىسى، سۆزلۈكى، ئىزاھلىرى بىلەن بىرگە ئۆزىنىڭ كۆز قاراش، مۇلاھىزىلىرىنى قوشۇپ، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1978 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا ئېلان قىلغان. «مانى ئىبادەتخانىسى ھۆججىتى» ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى

ئوردىسىدىن ھۆكۈمەت ھۆججىتى قاتارىدا مانى ئىبادەتخانىسىغا تارقاتقان ھۆججىتى بولۇپ، گېڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ كۆز قارىشى بويىچە، بۇ ھۆججەتنىڭ يىل دەۋرى مىلادى XI — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق ئىكەن①، ھۆججەتكە «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» دېگەن تامغا، ۋەزىرلەر تامغىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مۇناسىۋەتلىك تامغىلاردىن بولۇپ، جەمئىي ئون بىر تامغا بېسىلغانىكەن②.

ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى بۇددا دىنىغا تەئەللۇق نەرسىلەر بولۇپ، مانى دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلار ناھايىتى ئاز سالماقنى ئىگىلەيتتى. شۇنىڭدەك بۇ يازمىلارنىڭ كۆپىنچىسى دىنىي ئەسەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ تەرجىمىلىرى، ئەدەبىياتقا دائىر ئەسەرلەر، پارچە ـ پۇرات ئېلىم ـ بېرىم توختامنامىلىرى ۋە باشقا مەزمۇندىكى يازما يادىكارلىقلار ئىدى. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» نىڭ ئىلمىي قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مانى دىنىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى، مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى قاتارلىق جەھەتلەردە خېلى مۇھىم مەلۇماتلارغا ئىگە بولىمىز.

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، يەنى مىلادى 762 ـ يىلى مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانىدى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، مەدەنىي مەركىزىنى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا يۆتكىگەندىن كېيىن گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ پاراللېل خانلىق قۇرغان. بۇلاردىن گەنجۇ

---

① «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى»، خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىلى نەشرى، 530 ـ بېتىگە قارالسۇن.
② يۇقىرىقى كىتابنىڭ 530 ـ بېتىگە قارالسۇن.

www.uyghurkitap.c

ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بۇددا دىنىغا، قاراخانىيلار خانلىقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدە گەرچە بۇددا دىنى خېلى كۈچلۈك ئورۇندا تۇرغان بولسىمۇ، مانى دىنىمۇ مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيتتى. ئىدىقۇت شەھىرى، يارغول، بېشبالىق، كۇچا قاتارلىق جايلار ئەينى دەۋردىكى مەشھۇر بۇددىزم مەركەزلىرى ئىدى. بېزەكلىك، تۇيۇق، لەمجىن، قىزىلتاغ (يالقۇنتاغ ياكى ئىدىقۇت تېغى) جىلغا ـ ياراداڭلىقلىرىدا، قىزىل دەريا بويى، ئۆگەن دەريا بويى، قىزىل قاغا، قۇمتۇرا، سىم ـ سىم قاتارلىق ئورۇنلاردا ۋە شىكشىن تۆپىلىكلىرىدە قېزىلغان بېزەكلىك ئۆيلەر، بۇددا مىڭ ئۆيلىرى خېلى كۆپ ئىدى. بۇ ھال، بۇددا دىنىنىڭ ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەسىدە دۆلەت دىنى سۈپىتىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ھالبۇكى، مانى دىنىمۇ خېلى تەرەققىي تاپقانىدى. بۇنىڭ تۇپ سەۋەبلىرىدىن بىرى XI - X ئەسىرلەردە ئىدىقۇت خانلىرى مانى دىنىغا چوقۇناتتى.

تېخنوف گەردىزىدىن نەقىل ئېلىپ: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى مانى كىتابلىرىدىن قىرائەت قىلىدۇ» دېگەنىدى. بارتولد «كاتالوگ» دېگەن كىتابتىن نەقىل كەلتۈرگەن بىر قىزىقارلىق خەۋەردە مۇنداق دېيىلگەن: توققۇز ئوغۇز (قوچۇ ئۇيغۇرلىرى) نىڭ خانى كىشىلەردىن سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى سەمەرقەنتتىكى مانى مۇخلىسلىرىغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئەمرىنى قورقۇتۇپ: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدىكى مۇسۇلمانلار سامانىيلار خانلىقىدىكى مانى مۇخلىسلىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ. ئەگەر سامانىيلار خانلىقى مانى مۇرىتلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا، قوچۇ خانلىقى ئۆز زېمىنى ئىچىدىكى مۇسۇلمانلارغىمۇ زىيانكەشلىك قىلىدۇ» دەپتۇ.

بۇ گەپ دەرھال ئۈنۈم بېرىپ، سامانىيلار خانلىقى مانى مۇرىتلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىش پىلانىدىن ۋاز كەچكەنىكەن.[1] قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى خانىنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئۇنىڭ خانلىقىنىڭ مانى دىنىنى خېلى بەك قوغدايدىغانلىقىنى، مانى دىنىغا قارىتا يوقىتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە يول قويمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بىر قانچە دىن تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، بۇددا دىنى دۆلەت دىنى مەۋقەيىدە راۋاجلانغان بولسىمۇ، خان جەمەتىدىكى ئاساسلىق ئەربابلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى سەۋەبلىك، مانى دىنىغا ئىدىقۇت خانلىقىدا خېلى چوڭ ئىمتىياز ۋە ئىمكانىيەتلەر بېرىلگەنىدى. ئۆز نۆۋىتىدە مانى دىنىمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا مەلۇم تەسىر كۆرسەتكەنىدى. دۆلەتنىڭ بىر قانچە چوڭ سىياسىي ئىشلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىغا مانى ئەربابلىرى قاتنىشاتتى، خانلىقنىڭ ئىچكى رايونلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مانى ئەربابلىرىنىڭ باشچىلىقىدا باراتتى. تاكى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندىمۇ، مانى مۇخلىسلىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئىچكىرىگە ئەۋەتىلەتتى[2].

ئەھۋال شۇنداق بولغاچقا، ئىدىقۇت خانلىقى زېمىنىدا مەخسۇس مانى ئىبادەتخانىلىرى بولغان. ئىبادەتخانىلارنىڭ ئىلكىدە نۇرغۇن تېرىلغۇ يەرلەر، ئۈزۈمزار باغلار، چارۋا ـ ماللار بار ئىدى. ئىبادەتخانىلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارىگە تېرىيدىغان، ھەقسىز «ھاشار ئەمگىكى» قىلىدىغان ئىشلەمچىلەر، كۆتكۈچىلەر، ئۇستىكارلار، تېۋىپلار بولغانىدى. مانى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ تۈزۈمى

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989- يىلى نەشرى، 141 ـ، 142 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.
② يۇقىرىقى كىتابنىڭ 143 ـ بېتىگە قاراڭ.

ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ، مانى راھىبلىرىنىڭ ئىچىدە مەرتىۋە پەرقى ناھايىتى چىڭ ئايرىلاتتى. موجاكلار (دىن تارقاتقۇچىلار) ئەڭ يۇقىرى قاتلام، ئاۋدىتۇلار (تىڭشىغۇچىلار) تۆۋەن قاتلامدىكى ئېتىقادچىلار ئىدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدىكى مانى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسى بىر قانچە تەرەپتىن كېلەتتى. خانلىق تەرىپىدىن ئاجرىتىلغان مەخسۇس «ۋەخپە» يەرلەر، باي - مۆتىۋەرلەر ئىئانە قىلغان تېرىلغۇلۇقلار، مېۋىلىك باغلار ۋە مال - چارۋىلار، ئاھالىدىن يىغىلىدىغان «ئۆشرە - زاكات» ۋە تېۋىنغۇچىلار، ساخاۋەتچىلەردىن يىغىلىدىغان خەير - ئېھسان پۇل - ماللاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇنداق كەڭرى ئىمتىياز «ھۆججەت» مەزمۇنىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، خانلىق تەرىپىدىن كاپالەتكە ئىگە قىلىناتتى.

«ھۆججەت» مەزمۇنىدىن مەلۇم بولۇشىچە، مانى ئىبادەتخانىلىرىغا باغلانغان ئىجارىكەش ۋە ياللانما دېھقانلار ھەر يىلى ئىبادەتخانىغا 960 دەن (بىر دەن تەخمىنەن 400 جىڭ ئەتراپىدا) بۇغداي، 84 دەن كۇنجۇت، 24 دەن پۇرچاق، 36 دەن تېرىق (ھەر ئائىلىقا كېتىدىغان 80 دەن بۇغداي، 7 دەن كۇنجۇت، 2 دەن پۇرچاق، 3 دەن تېرىق ھېسابى بويىچە ھېسابلىغاندا - ھۆججەتنىڭ 26 -، 28 - قۇرلىرىغا قارالسۇن) تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، مانى ئىبادەتخانىسىغا تاپشۇرۇلىدىغان 4125 قوقپۇ رەخت تىلغا ئېلىنىدۇ. (35 - قۇرغا قاراڭ) ھۆججەتتە يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە راھىبلارنىڭ قىشلىق ۋە يازلىق كىيىم - كېچەكلىرى ئۈچۈن بېرىلىدىغان 500 قوقپۇ رەخت (39 - قۇرغا قاراڭ) ۋە بۆز تىلغا ئېلىنىدۇ. كىچىكرەك تەمىناتلاردىن پاختا، قومۇچ ۋە قوغۇنلارمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ.

يۇقىرىقىدەك تەمىناتلاردىن بەھرىمەن قىلىنغان مانى ئىبادەتخانىلىرىدا خېلى كۆپ ساندىكى مەجبۇرىي ھاشار ئەمگىكىگە

سېلىنىدىغان ئىشلەمچىلەر، مەسلەن، مال باققۇچى، غاز - ئۆردەك باققۇچى، ئوتۇنچى، كىگىزچىلەرمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. دېمەك، مانى ئىبادەتخانىلىرىغا بېرىلگەن ئىمتىياز ھەقىقەتەن ئاز بولمىغان. بۇ ھال، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا مانى دىنىنىڭ شۇ قەدەر ئۇلۇغلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، شۇنىڭدەك بىز «ھۆججەت» مەزمۇنىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەشغۇلاتلىرىنىڭ قىسمەن تەرەپلىرىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap

«مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. قارغۇچىلار كىرزۇن، قارگ… بولسار يمە ئىلكىيە (؟)
2. قانمقتا كىرسەر، (ماند) مستانتاقى يارلىق
3. بىرلە كىرزۇن. كىرگۇر (مىسىن)…… دەكى تۆرۇچە
4. ئىلكى(؟) دەكى تۆرۇچە ئىش (ئايغۇ) چى موژاك ئىلىمغا
تۇتۇق
5. ئىشلەتزۇن. تاس سىيىت بارس ت(ا)رقان تەمىر ياقىسى
تۇتزۇن.
6. ……… زۇن. ئۆرتۇڭۇ بولسار ئىكەگۇ
7. ……… ئاسۇر ……… تىساڭاغ ئىكەگۇ بىرلە
8. ………ۇن. ساچغۇچا …… لار …… (ئۆكتۈن بالىغ) داغى
ئىسىگ (كۈچۈگ)
9. (ت)اغاي بارس ئىلىمغا ئۇز (ئىش)لەزۇن. كىدىن
بالىد(قتاقى)
10. ئىسىگ كۈچۈگ قۇمار بارس ت(ا)رقان ئىشلەزۇن. باغ
11. (بورلۇق) يىر سۇۋقاق تىمەزۇن، ئۇز ئىتۇرزۇن. ئۆكتۈن
12. ب(الىقتاقى با) غ بورلۇق تۇسسۇز (؟) بولسار تاغاي بارس
13. (ئىلىمغا) (بۆز)…… (قاۋ) رىقا تەگزۇن. كىدىن
14. بالىقتاقى ئىش (ئاغدۇق بولسار قۇمار بارس
15. ت(ا)رقان قىڭا قىز (غۇتقا) تەگزۇن. ئۆكتۈنگى

ن(ەتەگ)
16. يىغغۇ تىرگۇ بار ئەرسەر ئىلىمغا تۇتۇق يىغىپ
17. ياقىسى تۇتزۇن. (كىدىنگى نەتەگ) ي(د)غغۇ تىرگۇ بار
ئەرسەر قۇمار
18. (نىڭ يۇمىس) چىسى (ياقىسى تۇتز-)ۇن. ئاغىلىقا
كىرگۇسىن.
19. ئاغىلىقا قوچۇ ئەۋ(؟)…… (ق)ا كىرگۇسىن تۇكەل
20. كىگۇرزۇن. ئەكەگۇ ب(ىرلە ياقىسى) ئىشلەتزۇن
يۇڭل(ازۇن)
21. بىرلە تۇتزۇن. ئۆكتۈن يىڭاق يىرسۇۋ ئۆكۈش ئۇچۇن
22. (با) لىقتاقى ئەۋ تۇرۇق قوقپۇ يىغغۇ يىر سۇۋلار ئىتگۇ
قۇمار بارس
23. …… (ئۆ) كتۈنگى كىدىنگى تۇتۇن دۇمەن
24. يىر (سۇۋ) بورنىڭ ياقا (؟) نىڭ ئالتمىس ئىكى
قوقپۇ ئۇزە
25. بۆز تەگسۇرۇپ تگرى ياد …… كەدگۇ بۆز بىر (زۇن)
26. ئاي سايۇ ئىكى ئەنچمن تگرىلەرگە سەكىزەر ئون سىق
27. بۇغداي يىتى سىق كۆنچىت ئىكى سىق پۇرچاق ئۇچ
28. سىق قونۇق (بىرزۇن) لىۋ تۇتزۇن. ئۆدمە
29. ب(ىرىپ)…… ت(ساڭ) تا باسا ئىكى ئىش ئايغۇچىلار
(بىرزۇن)
30. ئۇز ئۇزاغۇتقا (ئىش ئايغۇ) چىلار لىۋ تۇتزۇن.
مو(ژاككا)
31. لىۋ بىرىپ تگرىلەر ئاشى سۇۋسۇسى تەڭ سىر بولسار
ئىكى
32. خرۇخانلار ئۆز ئاشى ئازۇقى بىرلە بېرىپ، سولمى
33. مانىستان …… ئۇلۇرزۇن. ئىش ئايغۇچىلار قىڭا
34. قاۋرىقا تەگزۇن. (ئد)ش ئايغۇچى ئاغىلىقا كىرۇر

بو (لغۇلۇق)

35. يىر تۇسى تۆرت مىڭ يۈز بىس ئوتۇز قوقپۇ
بورق (ان) (؟)

36. تۆرۈچە سىرۋسىيىت قانىقتا كىگۈرزۈن. مانىستان تاق

37. (نە) تەگ تۈرلۈگ ئىش كۈچ بولسار ئىكى خرۇخانلار
ئىش

38. ئايغۇچىلار ب(ىرلە ئىش)لەتزۈن. كەدمە تىكرمەنىنىڭ

39. بىس يۈز قوقپۇدا ئەلىگ قوقپۇ كەدمەگە بىرزۈن.

40. تاقى قالمىس تۆرت يۈز ئەلىگ قوقپۇ كەدمەگە بىرزۈن.

41. ئەسپاسانچقا قىشقى تون ئەتۈك بولزۈن، كەپەز بۆزى

42. (نىڭ) ئالتمىس بۆز (ئەسپاسى) ئەسپاسانچقا يايقى تون

43. بولزۈن. ئىكى ئەنچمەن تگرىلەرنىڭ ئاشى
بوغزى ت(ەڭسىز)

44. بولمازۈن. بىر ئاي بىر خرۇخان بىر ئىش ئايغۇچى بىرلە

45. تۈرۈپ يىچانىپ ئاش بوغۇز ئۈزقىلتۇرزۈن. تاقى بىر

46. (ئا) يدا بىر خ(رۇخان) بىر ئىش ئايغۇچى بىرلە تۈرۈپ

47. يىچانىپ ئاش بوغۇز ئۈز قىلتۇرزۈن. قايۇ ئايقى
ئاش بو(غۇز)

48. ئاغدۇق بولسار، ئول ئايقى خرۇخان ئىش ئايغۇچى بىرلە

49. قاۋرىقتا تەگزۈن. ئىكى خرۇخانلار ئىش ئايغۇچىلار

50. بىرلە تۈزۈپ ...... ئىگ ئاسچلاراگ ئۆتمەكچىلەرىگ
قاۋىرا

51. تۈرزۈنلار. تگرىلەر خۋانتا ئولۇرسار ئىكى خرۇخان(لار)

52. ئاداقىن تۈرۈپ ئاس(ە)غ سۇۋسۇسىغ ئىۋرخانى
زماستىككە تەگى

53. تۈز تەگۈرۈپ، ئانتا كىن ئۆزلەرى خۋانتا ئولۇرزۈن.

54. مانىستانتا نەتەگ كۈچ بولۇپ تگرى مۇژاككە

55. ئۆتۈككە كىل(سەر) ئىلكىدەكى تۆرۈچە خرۇخانلار ئىش

56. ئايغۇچىسىز كىرمەزۈن. ئىش ئايغۇچىلار يمە
خرۇخان(سىز)

57. كىرمەزۈن. خرۇخانلار ئىش ئايغۇچىلار بىرلە تۈرۈپ

58. ئۆتۈنزۈنلەر. قام(ا) غىنغاي ئەسپاسى ئەرەن ئوغلانىسىز

59. تگرىلەر نەچە ئەر (سەر)، ئاڭارۇ تاپىنزۈن. ئانتا

60. كىن قالمىش قام(ا) غىنغاي ئوغلان ئىۋرخانى
زماستىك(تا)

61. تاپىنغۇچى ب(ە) لگۈلۈك قىلىپ خۋانتا ئۈز تاپىنتۇرزۈن.
بۇ بىتىگىن

62. ئەرەن تگرىلەر قىرقىن تگرىلەر مانىستانتا ئاسانسار

63. خۋانتا ئۆدمەگە بىر (ەر) ئىكرەر كۈپچۈك تاس سۇۋ
كلۈرۈپ

64. بور سۇۋى قىلىپ تگرىلەرگە ئىۋرخانى زماستىككە تەگى

65. تۈزۈتەكۈرزۈن، ساچراڭۇ تگرىلەر ئۆدمەگە بارسار
ئىسمىس

66. مىنىن ئۆڭى يىغتۇرزۈن. قاچ(ا) ندا قانلۇ قىلغۇ بولسار

67. مۈنى ئۈزە قىلزۈن. بۇ ئىسمىس مىڭا تگرى مۇژاك

68. ئەفتادان ياغمازۈن. قانلۇ قىلغۇ بولسار تگرى مۇژاك
يرلىق (مىنچا)

69. خرۇخانلار ئىش ئايغۇچىلار بىرلە تۈرۈپ قىلتۇرزۈن.
ئىكى

70. ئەنچمن تگرىلەرنىڭ ئىكى تاۋاتسى سۇۋسۇسڭا مۇژاك

71. ئەفتادان ياغمازۈن. تگرى مۇژاككە ئەفتادانغا كىم

72. تەگگەلى ك(ە) لسەر ئۆز سۇۋسۇسىن بىرزۈن

73. بىر ي(ىلقى) لىۋ(؟) بۇغدايىنىڭ سۆكتىسى بولۇر
ئىكى يۈز

74. سىق. بۇ ئىكى يۈز سىق سۆكتىدە يۈز سىق سۆكتى

75. ق ...... (تارىغۇچى) ئۇدلار يىزۈن. يۈز سىق سۆكتى

تڭرى
76. موژاكىنىڭ ئەفتادانىنىڭ كاۋاللارى يىزۇن. بۇ يۈز سىق
77. سۆكتى يىغمىش تۇتزۇن. ئاتلارغا يىزگۇ قاتىرزۇن
78. ئۈچ ئوردۇداقى يىرلەرىگ ئۈچ كىشىگە بىرزۇن.
79. بىر كۈلا يگامىرىر(؟) قاغۇن مانىستاڭا
ك(ە)لۈرز(ۈن).
80. ئوتۇز قاغۇن ئۇلۇغ مانىستانتا بىرزۇن. ئوتۇز قاغۇن
81. كىچىگ مانىستانتا بىرزۇن. بۇ قاغۇنۇر يىغمىس يىغىپ
82. ك(ە) لۈر(زۈن)، كەچىك(؟) قىلسار يىرمىس قاۋرىققا
تەگزۈن.
83. تڭرى موژاككا بىر كۆرى بىسىڭ سوكۈن ئىچىنتە
(؟)……
84. بىسىڭ سوكۈن. ئىكى ئەنچمن تەڭرىلەرگە بىر تەنە
85. سوكۈن بىرزۈن. ئۆكتۈن كىدىن نەچە مانىستان —
86. لارداقى باغ بورلۇق يىر سۇۋ ئىكى ئىش ئايغۇچىلار
87. ئۈز ئىتۈرۈپ، يانا قاق يىرلەرى نەچە بار ئەرسەر،
88. ئاز ئۆكۈش ياقاغا بىرىپ يىرىگ كۆتتۈرۈپ بور
89. تۇسىڭە تەگۈرزۈن. تۇس كىرۈر يىرلەرىگ ئۈز
90. ئىتۈرۈپ تەسىن ئاسزۈن. ئىكى ئىش ئايغۇچىلار
91. ئىترە(س)مەزۈن. ئىترمىسىپ ئىش كۈچ ئاغدۇق قىلسار
92. قىسىڭا قىزغۇتقا تەگزۈن. بۇ يىر سۇۋ باغ
93. بورلۇق سەۋىڭا تڭرى موژاك ئەفتادان خرۇخانلار
94. قاتىلىمازۈن. ئىش ئايغۇچىلار بىلزۈن. ئىش ئايغۇچى
95. تاغاي بارس ئىلىمغا تۇتۇقا يۇمۇشچى كىچىگى
قۇتادمىش
96. يگەن. ئىش ئايغۇچى قۇمار بارس ت(ا)ر قاڭا يۇمۇشچى
97. (كد)چىگى ئىل كۆرمىش. بۇ ئىشلەرىگ ئىش
ئايغۇچىلار

98. ئۈز قىلسار ئۆگدىگە ئاچىققا تەگزۈن. ئاغدۇق
99. قىلسار ئۈچ يۈز قىسڭا تەگزۈن. بىرەر زبينكيم
100. ئۆچۈگى (؟) بىرلە قىزغۇت بىتزۈنلەر. مانىستانتاقى
101. ئەرەنلەرىگ ئىگەي چور باسۇق بىرلە باستا تۇرۇپ
102. ئىشلەتزۈن، ئىش ئايغۇچىلار كۈنلۈگ ئىشتىن ئايىتۇ
تۇرزۈن.
103. بىر يىل يگرمى قاڭلى قامىش مانىستانغا كىرزۈن.
104. تاقى قالمىش قامىشىغ بورلۇقلار سايۇ ئۈلەزۈن.
105. ئۇرخانى زماستىك سىرخان ئۈگەلەر ئىگلەسەر
كۆرۈتۈر(زۈن).
106. ئەملەتكۈچى ي(ۇمۇ)ش بىرزۈن. ئوتاچى ئوقىپ
كلۈرۈپ ئوتىن
107. ئەمىن ئىش ئايغۇچىلاردا بىك تۇتۇپ ئالىپ ئۈز
ئەملەتزۈن.
108. قايۇ دىنتارلار ئىگلەپ يىغمىس ئىسىنمەسەر ئۈچ يۈز
109. (قىد)ڭا تەگزۈن. ساۋغا(؟) كۈچكۈن بارزۈن.
110. مەنلىگ سانگۈن ئوغلانى، ئارسلان توڭا ئىنىسى بىرلە
111. كۈن كىيە ئوغلانى، ئىغاچچى بولمىش. بۇ تۆرت ئىلىگ
112. كىشى بىرەر سىق كەبەز ئىدىپ ك(ە)لۈرزۈن - يار
مانىستانتا
113. ئىكى كۈرى كەبەز بىرزۈن. ئالتى كۈرى كەبەز قوچۇ
مانىستاذ -
114. ىقا ك(ە)لۈرزۈن …… مانىستانتاقى ئ …… تۇڭچىلار
لالاك
115. كەدتۇغمىش، لىساسابى كۆرتلە، ب(ە)گتۈر بۇ ئۈچەگۈ
116. بىر كۈن بىرەر يۈك ئوتۇك ك(ە)لۈرۈر. قۇتلۇغ توڭا
قولمىش
117. بۇ ئىكەگۈ ئىكى كۈنتە بىر يۈك ئوتۇك ك(ە) لۈرۈر.

بۇ ئوتۇڭچە
118. ـلارنىڭ ئوتۇڭىن ك(ـه) لۇرۇپ ئالغۇچى ياقىشى قۇتلۇغ
ئارسلان.
119. دىنتارلارنىڭ ئاشى يىگ بولسار، ئۈچ يۈز قىڭقا
تەگزۈن.
120. مانىستان ساذ(ـ)غ ئوتاچىلار ياقىشى ئاچارى ئىنىسى،
ئولى
121. بىرلە. سۈرگۈنچى تويىن ياپاپ ئوغلى تاز. قازچى
ياغتىسن
122. تويىن. كەدىزچى ئوغۇل بارس. زيغچىلار مۇنچا كىشى
مانىستاذ(تا)
123. ئىشلەزۈن. ئوتاچىلار تۇرقاق تۇرزۇن. بالىق ئارقاسىنتا
124. تويىن ئارقا سىنتا يرقان چوبان ياغمازۇن. كىم
125. قايۇ بولسار ئىشلەزۈن. ئادىن ئىشكە ياغمازۇن.

«مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. كۆزەتچىلەر كىرسە بولىدۇ. كۆزەت ...... بولغان
تەقدىردىمۇ
2. ئامبارغا كىرمەكچى بولسا، مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ
يارلىقى
3. بىلەنلا كىرىشكە بولىدۇ. كىرگۈز(ۈشتە)...... دىكى
قائىدە بويىچە،
4. دەسلەپ (؟) دىكى قائىدە بويىچە ئىش بېجىرگۈچى موژاك
ئىلىمغا تۇتۇق
5. ئىشلەتسۇن. تاس سىيىت بارس تارقان، تەمىر ياخشى
ساقلىسۇن.
6. ...... سۇن ناۋادا قاپقاق بولسا ئىككىسى
7. ...... ئا سۇر...... ئامبارنى ئىككىسى بىرلىكتە ـ
8. (ئاچىس)ۇن. چاچقۇچە...... لار (جەنۇبىي
شەھەرىستاندىكى) ئىشلارنى
9. تاغاي بارس ئىلىمغا ياخشى ئىشلىسۇن. شىمالىي
شەھەرىستاندىكى
10. ئىشلارغا قۇمار بارس تارقان مەسئۇل بولسۇن.
(ئۇ يەردىكى)

www.uyghurkitap

11. باغ - ۋارانلارنى، تېرىلغۇلۇقلارنى قۇرغاق يەر دېمەي،
باشقىلارغا ياخشى تېرىتسۇن
12. ناۋادا جەنۇبىي شەھەرىستاندىكى باغ - ۋارانلار ھوسۇلسىز
بولسا، تاغاي
13. بارس ئىلىمغا جازالىنىدۇ. شىمالىي
14. شەھەرىستاندىكى ئىشلار ئەگەر ياخشى ئىشلەنمىسە،
قۇمار بارس
15. تارقان جازالىنىدۇ. جەنۇب تەرەپتە باج - سېلىق يىغىدىغان
16. ئىش چىقىپ قالسا، ئىلىمغا تۇتۇق يىغسۇن ۋە
17. ياخشى ساقلىسۇن. (شىمالىي تەرەپتە) باج - سېلىق
يىغىدىغان ئىش
18. چىقىپ قالسا، قۇمارنىڭ ياردەمچىسى يىغسۇن ۋە ياخشى
ساقلىسۇن
19. خەزىنىگە كىرگۈزىدىغانلىرىنى كىرگۈزسۇن. قوچۇ
خەزىنىسىگە قويۇشقا
20. تېگىشلىكنىڭ ھەممىسىنى كىرگۈزسۇن. ئىككىسى
بىرلىكتە ياخشى ئىشلەتسۇن.
21. بىرلىكتە ساقلىسۇن. جەنۇب تەرەپتىكى يەر - سۇ كۆپ
بولغاچقا،
22. شەھەرىستاندىكى ئۆي - جاي (ۋە) ئۆشرە ئېلىنىدىغان
يەر - سۇلارنى
23. قۇمار بارس …… جەنۇب، شىمال شەھەرىستاندىكى
ئاھالىنىڭ
24. يېرى، ئۈزۈم ھارىقى، ئىجارە(؟) سىنىڭ ئاتمىش
ئىككى قوقپۇسىنى
25. بۆزگە ئايرىۋاشلاپ، راھىبلارنىڭ كىيملىكى
ئۈچۈن بېرىلسۇن.
26. ھەر ئايدا ئىككى راھىبلار ئۆمىكىگە سەكسەن دەنچە

27. بۇغداي، يەتتە دەن كۈنجۈت، ئىككى دەن پۇرچاق،
ئۈچ دەن
28. قونۇق[1] ئوزۇقلۇق ئۈچۈن بېرىلسۇن. ئۆدمە(؟)
29. بېرىپ …… ئىككى ئىش بېجىرگۈچى ئامبارغا
كىرگۈزسۇن ھەمدە
30. ئىش بېجىرگۈچىلەر ئۇستىكارلارنىڭ ئوزۇقلۇقىغا
بەرسۇن.
31. ئەگەر موۋاكلارنىڭ ئاش - ئوزۇقى ئۆكسۈسە، ئىككى
32. خروخان ئۆزلىرىنىڭ ئاش - ئوزۇقىدىن تولۇقلاپ
بېرىپ، سولمى[2]
33. ئىبادەتخانا…… ئۇلاشتۇرسۇن (؟) ئىش بېجىرگۈچىلەر
جازاغا
34. تارتىلسۇن. ئىش بېجىرگۈچى خەزىنىگە كىرگۈزۈشكە
تېگىشلىك
35. بولغان يەر ئىجارىسىدىن تۆت مىڭ بىر يۈز يىگىرمە
بەش قوقپۇنى
36. ئىبادەتخانا قائىدىسى[3] بويىچە ئامبارغا كىرگۈزسۇن.
ئىبادەتخانىدىكى
37. بارلىق ئىشلارغا ئىككى خروخان (ۋە) ئىش
38. بېجىرگۈچىلەر مەسئۇل بولسۇن. راھىبلار كىيملىكى
ئۈچۈن (ئايرىلغان)
39. بەش يۈز قوقپۇ رەختتىن ئەللىك قوقپۇسى راھىبلار
كىيملىكىگە قالدۇرۇلسۇن،
40. قالغان تۆت يۈز ئەللىك قوقپۇ رەخت ئەر - ئايال

---

① قونۇق — زىرائەتنىڭ بىر خىلى. ئاق قوناق(؟)
② يەر نامى. ھازىرقى قارا شەھەر تارىختا شۇ نام بىلەنمۇ ئاتالغان.
③ ئەسلى تېكىستتە «بۇرقان» دېيىلگەن. بۇ سۆز يەشمىدە «ئىبادەتخانا» دەپ ئېلىندى.

كۇتكۇچىلەرنىڭ
41. قىشلىق كىيىمى ۋە ئاياغ كىيىمى ئۇچۇن سەرپ
قىلىنىسۇن. بۆزدىن
42. ئاتمىشى ئەر - ئايال كۇتكۇچىلەرنىڭ يازلىق كىيىمىگە
ئىشلىتىلسۇن.
43. ئىككى راھىبلار ئۆمىكىنىڭ يېمەك - ئىچمىكى ئۆكسۇپ
قالمىسۇن.
44. بىر ئايدا بىر خىرۇخان بىلەن بىر ئىش بېجىرگۇچى
بىرلىكتە
45. (ئۇلارنىڭ) ئاش - تامىقىنى ياخشى باشقۇرسۇن. يەنە
بىر
46. ئايدا (باشقا) بىر خىرۇخان بىلەن ئىش بېجىرگۇچى
بىرلىكتە
47. ئاش - تاماقنى ياخشى باشقۇرسۇن. ئەگەر قايسى ئايدىكى
ئاش -
48. تاماق ناچار بولۇپ قالسا، شۇ ئايدا مەسئۇل بولغان
خىروخان بىلەن
49. ئىش بېجىرگۇچى تەڭ جازالىنىدۇ. خىرۇخانلار بىلەن ئىش
بېجىرگۇچىلەر
50. بىرلىكتە...... تاماق ئەتكۇچىلەر (ۋە) نان ياققۇچىلارنى
نازارەت قىلسۇن.
51. ئالىي راھىبلار تاماققا ئولتۇرغاندا، ئىككى خىرۇخان
دەرقەمتە بولۇپ،
52. ئاش - تاماقنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ قويغاندىن
كېيىن ئاندىن
53. ئۆزلىرى غىزالانسا بولىدۇ.
54. ئىبادەتخانىدا بىرەر ئىش تەس بولۇپ، ئالىي راھىب -
موژاكقا

55. ئىلتىجا قىلىنسا، (تەرىقەت ؟) قائىدىسى بويىچە،
خىرۇخان ئىش
56. بېجىرگۇچى بىلەن بىرگە بولماي تۇرۇپ ئىلتىجا قىلىشقا
بولمايدۇ؛
57. شۇنداقلا ئىش بېجىرگۇچىمۇ يالغۇز كىرمىسۇن. ھەر
ئىككىسى بىللە بولۇپ
58. ئىلتىجا قىلسۇن. ئەر كۇتكۇچىلەرنىڭ ھەر قانداقى بالا
كۇتكۇچىسى يوق
59. ئالىي راھىبلارنى كۇتۇشى كېرەك. ئاندىن باشقا
60. بارلىق بالا (ئوغلان) كۇتكۇچىلەرنىڭ ھەممىسى ئالىي
راھىبلار غىزالانغاندا
61. ئۇلارنىڭ يېنىدا بولۇپ، خىزمىتىنى قىلىشى كېرەك.
مۇشۇ بىتىككە بىنائەن،
62. ئەر - ئايال راھىبلار ئەگەر مانى ئىبادەتخانىسىدا
غىزالانسا،
63. بىر ئىككى قاچا سۇنى[1] ئۇزۇم شەربىتى قىلىپ ھەمدە
بىردەك
64. راھىبلار ۋە ئالىي راھىبلارنىڭ ئالدىغا كۆتۈرۈپ ئېلىپ
بارسۇن.
65. ئايرىم راھىبلار سىرتقا چىقىپ كىرمەكچى بولغاندا،
ئىچىپ قالغان شورپىسى
66. ئايرىم ئېلىپ قويۇلسۇن. دىمىدىلەنگەن سۇ قىلماقچى
بولغاندا شۇنى
67. كۆتۈرۈپ چىقسا بولىدۇ. ئىچىلگەن بۇ شورپىغا ئالىي

---

[1] تېكىستە «تاس سوۋنى» دېيىلگەن، «تاس» سۆزىنىڭ مەنىسى «يامان؟ تاشقىرى» دېگەن مەنىدە. يەشمىدە بۇ سۆزنى توغرا ئېپادىلەش قىيىن بولغاچقا، «سۇنى» دەپلا ئېلىندى.

راھىب ـ موۋاك،
68. ئەفتادان[1] يېقىنلاشمىغاي. دىمىدىلەنگەن سۇ قىلماقچى
بولغاندا،
69. موۋاكىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن خىرۇخانلار ھەم ئىش
بېجىرگۈچىلەر بىرگە ئېلىپ
70. چىقسا بولىدۇ. ئىككى راھىبلار ئۆمىكىدىكىلەر
ئىشلەتكەن ئىككى قاچىدا موۋاك ۋە
71. ئەفتادان سۇ ئىچمىگەي. موۋاك بىلەن ئەفتادانغا كىم
يولۇقماقچى
72. بولسا، ئۆزلىرىنىڭ ئىچىدىغان سۈيىنى بەرسە بولىدۇ.
73. (راھىبلار) بىر يىلدا يەيدىغان ئوزۇقلۇق بۇغدايىنىڭ
كېپىكى ئىككى يۈز
74. دەن بولىدۇ. بۇ ئىككى يۈز دەن كېپەكتىن يۈز دەنى بىلەن
75. (تېرىلغۇ) ئۈيلىرى بېقىلسۇن، يۈز دەن كېپەكنى
موۋاك ۋە
76. ئەفتادانلارنىڭ مىنىدىغان ئاتلىرى يېسۇن. مۇشۇ يۈز دەن
77. كېپەكنى غوجىدار باشقۇرۇپ، ئات بوغۇزى ھېسابىغا
كىرگۈزسۇن،
78. ئۈچ ئوردىغا تەئەللۇق يەرلەر ئۈچ ئائىلىلىكنىڭ تېرىشىغا
تاپشۇرۇلسۇن.
79. بىر كۆلا(؟) قوغۇن مانى ئىبادەتخانىلىرىغا توشۇپ
بېرىلسۇن:
80. ئوتتۇز قوغۇننى چوڭ مانى ئىبادەتخانىسىغا، ئوتتۇز
قوغۇننى
81. كىچىك مانى ئىبادەتخانىسىغا بەرسۇن. بۇ قوغۇنلارنى
غوجىدار يىغىپ يەتكۈزۈپ بەرسۇن.

① ئەفتادان مانى دىنىدا «موۋاك» تىن كېيىن تۇرىدىغان راھىب.

82. بۇ ئىشقا بىپەرۋالىق قىلىنسا، غوجىدار جازاغا تارتىلىدۇ.
83. ئالىي راھىب ـ موۋاكقا سۇپەتلىك پىيازدىن بىر كۈرە
بېرىلسۇن.
84. ئىككى راھىبلار ئۆمىكى بىر تەنە[1] پىياز بىلەن
تەمىنلەنسۇن.
85. جەنۇب ۋە شىمالدىكى بىر قانچە مانى ئىبادەتخانىلىرىغا
قاراشلىق
86. باغلار ۋە يەرلەرنى ئىككى ئىش بېجىرگۈچى باشقىلارنىڭ
ياخشى
87. پەرۋىش قىلىشىغا تاپشۇرسۇن. قالغان بىنەم يەردىن
قانچىلىكى بولسا،
88. ئانچە ـ مۇنچە ئىجارىگە بېرىپ، ئۇ يەرلەرنى ئوبدان
ئۆزلەشتۈرگۈزۈپ،
89. ئۈزۈم شارابى ئىجارىسىگە ھېسابلىسۇن. ئىجارە
ئېلىنىدىغان يەرلەر ئوبدان
90. پەرۋىش قىلدۇرۇلۇپ، ئىجارىسى كۆپەيتىلسۇن. ئىككى
ئىش بېجىرگۈچى
91. (ئىشلارنى) بىر - بىرىگە ئىتتىرىشسە بولمايدۇ،
ئىتتىرىشىپ ئىشنى ئاقساتسا
92. جازاغا تارتىلىدۇ. يەر - سۇ، باغ - ۋاران ئىشلىرىغا
موۋاك،
93. ئەفتادان، خىرۇخانلار ئارىلاشمىسۇن،
94. ئىش بېجىرگۈچىلەر ئۆزلىرى ئىشلىسۇن. ئىش
بېجىرگۈچى تاغاي
95. بارس ئىلىمغا قۇتادمىش يىگەن ياردەمچى بولسۇن،
96. ئىش بېجىرگۈچى قۇمار بارس تارقانغا ئىل كۆرمىش

① تەنە ـ مىقدار سۆز.

97. ياردەمچى بولسۇن. بۇ ئىشلارنى ئىش بىجىرگۈچىلەر
ياخشى

98. قىلسا، تەقدىرلەنسۇن - مۇكاپاتلانسۇن. ئەگەر ناچار
ئىشلىسە

99. ئۈچ يۈز دەررىدىن ئۇرۇلسۇن ھەمدە ھەر بىرىگە......

100. ...... بىلەن جازا يېزىلسۇن. مانى ئىبادەتخانىسىدىكى

101. ئىشلەمچىلەرنى ئىگەي چور باسۇق بىرگە ئىش ئۈستىدە

102. تۇرۇپ ئىشلەتسۇن. ئىش بىجىرگۈچىلەر كۆنلۈك
ئىشنى سۇرۇشتۇرۇپ

103. تۇرسۇن. بىر يىلدا مانى ئىبادەتخانىسىغا يىگىرمە هارۋا
قومۇچ توشۇلسۇن.

104. قالغان قومۇش ھەر قايسى باغلارغا ئۈلەشتۇرۇپ
بېرىلسۇن.

105. چوڭ راھىبلار ۋە مۆتىۋەرلەر ئاغرىپ قالغاندا يوقلاپ
تۇرسۇن.

106. ئەملىششكە ياردەم بېرىپ، دوختۇر چاقىرىپ
داۋالىتىش كېرەك.

107. ھەمدە ئىش بىجىرگۈچىلەر يېنىدىن ۋاقتى قەرەلىدە دورا
ئېلىپ كېلىپ،

108. ئوبدان داۋالىتىش كېرەك، قايسى دىندار (راھىب)
ئاغرىپ قالسا، ئەگەر

109. غوجىدار ياخشى قارىمىغان بولسا، ئۈچ يۈز دەررە
ئۇرۇلۇپ، گۇناھى سۇرۇشتۇرۇلىدۇ.

110. مەڭلىك سانغۇن ئوغلانى، ئارسلان توڭا ئىنىسى بىلەن

111. كۆن كىيە ئوغلانى، ياغاچچى بولمىش بۇ تۆت
نەپەر ئىلىگ

112. (جەمەتىدىن بولغان) كىشىلەر ھەر بىرى بىردەندىن پاختا
ئېلىپ كەلسۇن. يارغول مانى ئىبادەتخانىسىغا

113. ئىككى كۆرە پاختا تاپشۇرۇلسۇن، ئالتە كۆرە پاختا
قوچۇ مانى ئىبادەتخانىسىغا

114. تاپشۇرۇلسۇن...... مانى ئىبادەتخانىسىدىكى
ئوتۇنچىلاردىن لالاك

115. كەد تۇغمىش، لىسا سابى كۆرتلە، بەگتۇر ئۈچىسى ھەر
بىرى

116. ھەر كۈنى بىر كۆتۈرۈمدىن ئوتۇن تاپشۇرسۇن. قۇتلۇق
تۇڭا (ۋە)

117. قولمىش بۇ ئىككىسى ھەر ئىككى كۈندە بىر
كۆتۈرۈمدىن ئوتۇن تاپشۇرسۇن.

118. بۇ ئوتۇنچىلارنىڭ ئوتۇننى تاپشۇرۇپ ئالغۇچى ياقشى
قۇتلۇق ئارسلاندۇر.

119. دىندارلارنىڭ تامىقىنى خام قىلىپ قويغۇچىغا ئۈچ يۈز
دەررە ئۇرۇلسۇن.

120. ياقشى ئاچارى، ئىنىسى ۋە ئوغلى ئۈچىسى مانى
ئىبادەتخانىسىنىڭ خاس ئەمچىلىرى (دوختۇرلىرى) بولىدۇ.

121. تويىن ياباپ ئوغلى تاز مال باققۇچى، ياغىستىن تويىن

122. غاز باققۇچى، ئوغۇل بارس كىگىزچى بولسۇن،
مۇشۇ ئادەملەرنىڭ ھەممىسى مانى ئىبادەتخانىسىدا
ئىشلىسۇن.

123. ئەمچىلەر (دوختۇرلار) (ئىبادەتخانىدا) دائىملىق
تۇرسۇن. كۆزەتچىلەر

124. ۋە كەنت باشلىقى ياردەمچىلىرى شەھەر ئارقىسىغا

125. يېقىنلاشمىسۇن ۋە راھىبلارنىڭ كەينىگە
كىرىۋالمىسۇن.

«مۇرتۇق ئىبادەتخانىسىغا راھىب كالان تەيىنلەش يارلىقى» توغرىسىدا تەتقىقات

بۇ يارلىق ياپونىيىنىڭ ئوساكا ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان «ئەدەبىيات فاكۇلتېتى مۇھىم خاتىرىلىرى» ناملىق ژۇرنالنىڭ 31 ـ 32 قوشما سانلىرىدا ترانسكرىپسىيىلىك مەتنى بىلەن ياپونچە تەرجىمىسى بىرگە ئېلان قىلىنغان. يارلىق جەمئىي 16 قۇر بولۇپ، مەزمۇنىدىن كۆرە بۇ يارلىق ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىق مەھكىمىسى تەرىپىدىن مۇرتۇق ئىبادەتخانىسى (يەنى بېزەكلىك ئىبادەتخانىسى، چۈنكى بۇ ئىبادەتخانا ئەينى دەۋردە خانلىق ئىبادەتخانا بولغان) غا مەسئۇل خادىم تەيىنلەش مەقسىتىدە چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، ئەسلى ئورىگىنالىدا ھۆكۈمەت تامغىسى ۋە بىر قانچە مۇناسىۋەتلىك ئەمەلدارلارنىڭ تامغىسى بېسىلغانىكەن (يۇقىرىقى ژۇرنالغا قارالسۇن).

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىن قالغان ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ھۆججەتلەر، تىلخەتلەر ناھايىتى نۇرغۇن. بۇلارنىڭ ئىچىدە خانلىق مەھكىمىدىن ھەر قايسى شەھەر بەگ ـ ئەمەلدارلىرىغا، خانلىق موناستىر ـ ئىبادەتخانىلارغا چۈشۈرۈلگەن خانلىق ھۆججەتلەر مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇنداق ھۆججەتلەرنىڭ يېزىلىشى مۇكەممەل، ھۆكۈمرانلىق تىندىنسىيىسى روشەن، تامغا ـ مۆھۈرلىرى تولۇق بولۇپ، بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، دىنىي ئېتىقادى، ھوقۇق قارىشى، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى

قاتارلىق ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى ئەھۋالىنى تارىخىي نۇقتىدىن تەتقىق قىلىشتا مۇئەييەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

نەشرگە تەييارلانغان مەزكۇر ھۆججەتنىڭ 6 ـ 9 ـ قۇرلىرىدا: «بۇ پەرمان بويىچە...... لىگۈي تۇتۇڭ باشلىق ئۇچەيلەن مۇرتۇق ئىبادەتخانىسىدىن ئايرىلماي، قىش ـ ياز مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ، بىزگە ساۋاب تىلەپ دۇئا ـ تىلاۋەتتە بولغاي» دېگەن جۈملىلەر بار. مانا بۇ سۆزلەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئىجتىمائىيىتىنىڭ ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى مۇھىم بىر نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، مەزكۇر خانلىق دائىرىسىدە ياشىغان ئەجدادلار تەرىپىدىن بۇددا دىنىنى يادرو قىلغان بۈيۈك مەدەنىيەت سەمەرلىرى يارىتىلغانىدى. بۇنداق بولۇشىغا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ بۇددا دىنىنىڭ گۈللىنىشىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەنلىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى.

بۇددىزم نەزەرىيىسىدە بۇددالار ئۆتكەن زامان بۇددالىرى، ئەينى زامان بۇددالىرى ۋە كەلگۈسى زامان بۇددالىرى دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىلىدۇ: بۇدداغا ئەڭ سادىق بولغان ئەھلى ئىلىملەر ۋە زاماننىڭ ئالىي مۆتىۋەرلىرى «بۇدساتۋا» (سانسكرىتچە مەنىسى ئەۋلىيالىققا شەرت ھازىرلاۋاتقانلار) دەپ ئاتىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ساكيامۇنى ۋەسىيىتىدە: كەلگۈسى زامان ئەۋلىياسى مايترېيا دۇنياغا كېلىپ زېمىنغا چۈشكۈچە بولغان بىر ئۇزۇن تارىخىي دەۋر ئىچىدە «كشادرىيا» (سانسكرىتچە مەنىسى زېمىن ئىگىسى) لار بۇددىزم تەلىماتلىرىنى تەرغىب قىلىپ، ئۇنى كىشىلەر ئارىسىدا يىلتىز تارتقۇزىدۇ ۋە شۇ تەلىمات بويىچە ئىش كۆرىدۇ، دەپ ئېيتقانىمىش. بۇ «ۋەسىيەت» تە دېيىلگەن زېمىن ئىگىلىرى — دەل ئەينى زامان بۇددالىرى بولۇپ، بۇلار خان ـ پادىشاھ، بەگ ـ ئەمەلدارلار ئىدى.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردىلا پەقەت تەڭرى

تەرىپىدىن بەخت ئاتا قىلىنغان ئادەملەرلا خان - خاقان بولالايدۇ، دېگەن چۈشەنچىدە بولۇپ كەلگەچكە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەل باشلامچىلىرىنى تەڭرىقۇت، ئىدىقۇت دېگەن ناملار بىلەن ئاتاپ كەلگەن. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، بۇددا دىنىدىكى «زېمىن ئىگىلىرى — ھازىرقى زامان بۇددالىرى» دېگەن چۈشەنچە بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىسى تەبىئىي ھالدا بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد يادرولۇقىدىكى ھوقۇق قارىشى تېخىمۇ كۈچەيگەن. نەتىجىدە، بۇ خىل ئىجتىمائىي ئاڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىگە — ئۇلارنىڭ ئارزۇسىغا بەكمۇ ماس كەلگەن.

دېمەك، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ موناستىر ۋە ئىبادەتخانىلارغا ئىمتىياز ۋە ئىمكانىيەت بېرىشى، ئۆزلىرى ئۈچۈن ساۋاب تىلەپ تۇرغۇچىلارغا پەۋقۇلئادا ئېتىبارلىق قارىشى، دەل ئۇلارنىڭ دىنىي رېئال مەقسەتلىرى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇش ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

«مۇرتۇق ئىبادەتخانىسىغا راھىب كالان تەيىنلەش يارلىقى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. ي(ا) رل(ىغ) كىشى ئۈچۈن ئا(ياغ)قا تەگمىلىگىنىڭ
2. يىگدىسى پىنتسۇ تۇتۇڭ(قا)، لىگۈي تۇتۇڭغا تۇتزۇپ
3. ئاياغقا تەگمىلىگتە باسا، مۇرۇتلۇق
4. ئارىيادانىغ لىگۈي تۇتۇڭ، گۈيتسۇ شىلاۋانتى، پىنتسۇ
5. تۇتۇڭ بىرلە ئۈچەگز ئىگەلەزۈن تىتىمز. بۇ سۆزچە،
6. ئاياغقا تەگمىلىگتە سوڭ، لىگۈي تۇتۇڭ باشىن
7. ئۈچەگۈ مۇرۇتلۇق ئارىيادانتا تەپرەمەدىن تۇرۇپ
8. ياي قىش پىكچان ئولۇرۇپ، نىيەم كوشالاكىش قىلىپ بىزكە
9. بۇيان بېرىپ ئولۇرزۇپ، بۇ ئارىيادانقا سانلىغ
10. يىرىڭە، بورلۇقىڭە شازىن ئايغۇچى ئىل بەگەدلەرى
11. باشلاپ كىم كىم قاتلىمازۇن. بۇ ئۈچ قۇۋراغ ئوق
12. ئەركىسنزۇن. ئاياغقا تەگمىلىگنىڭ لىنىن پىريانىن
13. پىنتسۇ تۇتۇڭ ئىگەلەزۈن. ئادىن كىم ئەرسەر
14. قاتانىمازۇن. لىگۈي تۇتۇڭقا، قۇۋراغتان ئىگىلتەن
15. نەگۈمە ئىشكۈچ سىقىش ئەمگەك تەگۈرمەدىن ئاسرايۇ
16. تۇرزۇن. ئانىن بۇ تۇتا تۇرغۇ بىتىگ بىرتۇرتۇمۇز

(ھۆكۈمەت تامغىسى، مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر تامغىسى)

«مۇرتۇق ئىبادەتخانىسىغا راھىب كالان تەيىنلەش يارلىقى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. يارلىقدار كىشىنىڭ قەدىرلىك
2. قىرىنداشلىرى پىنتسۇ تۇتۇڭغا ۋە لىگۈي تۇتۇڭغا:
ئىززەت -
3. ئىكرامىمىزدىن كېيىن شۇنى ھاۋالە قىلىمىزكى، مۇرتۇق
4. ئىبادەتخانىسىغا لىگۈي تۇتۇڭ، گۈيتسۇ شىلاۋانتى،
پىنتسۇ
5. تۇتۇڭ ئۈچەيلەن بىرلىكتە مەسئۇل بولسۇن دېمەكچىمىز.
6. بۇ پەرمان بويىچە، ئىززەت - ئىكرامدىن سۇڭ،
لىگۈي تۇتۇڭ باشلىق
7. ئۈچەيلەن مۇرتۇق ئىبادەتخانىسىدىن ئايرىلماي،
8. قىش - ياز مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، ئىتتىپاقلىقتا ئولتۇرۇپ،
بىزلەرگە
9. ساۋاب تىلەپ دۇئا - تىلاۋەتتە بولغاي، بۇ ئىبادەتخانىغا
قاراشلىق
10. يەرگە، ئۈزۈملۈككە شازىن ئايغۇچى ئىل بەگەدلەر①

① شازىن ئايغۇچى ئىل بەگەدلەر — نوم تەپسىرلىگۈچى خادىملار، يەنى مەلۇم مەرتىۋىگە ئىگە دىندارلار. بۇلار سوت ئىشلىرىدا سۆز قىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە.

11. باشلىق ھېچ كىم ئارىلاشمىسۇن. ئۈچ قوۋراقمۇ①
12. ھوقۇقسىز بولسۇن، ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغۇچىنىڭ
خاس
13. ھۇجرىسىنى پىنتسۇ تۇتۇڭ ئېگىلىسۇن. ئۇنىڭدىن
باشقىلار
14. ئارىلاشمىسۇن. لىگۈي تۇتۇڭ جامائەتچىلىكتىكى
15. ھەر خىل ھاشار - سېلىقلاردىن ئاسرىلىپ
16. تۇرسۇن. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئاساس قىلىپ تۇتۇپ
تۇرىدىغان پۇتۇك ئەۋەتكەيمىز.

(ھۆكۈمەت تامغىسى ۋە مۇناسىۋەتلىك باشقا تامغىلار)

① ئۈچ قوۋراق — ئۈچ خىل جامائەت.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «مەخپىي يارلىق» توغرىسىدا تەتقىقات

تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما ۋەسىقىلەر ئىچىدە دىنىي دەستۇرلار، ئەدەبىي ئەسەرلەر، پالنامىلار، تېببىي رېتسېپلار، ئىقتىسادىي ئىجتىمائىي ھۆججەت ـ تىلخەتلەر، مەكتۇپ، ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى ۋە يارلىقلار بار. مەزكۇر «مەخپىي يارلىق» ئەنە شۇ يۇقىرىقى يازما ۋەسىقىلەر قاتارىدا قېزىۋېلىنغان.

«مەخپىي يارلىق» نىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ يارلىقنىڭ يىل دەۋرى تەخمىنەن 10 ـ 11 ـ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا يېزىلغاندەك تۇرىدۇ. مەزكۇر يارلىقنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەسكىرىي ئىشلار مەھكىمىسى تەرىپىدىن چەت ـ چېگرا قاراۋۇلخانىسىدىكى ئارسلان ئۆگە ئاتلىق سەردارغا ئەۋەتىلگەنلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

يارلىقتا چېگرا قاراۋۇلخانىسى ياكى مۇھىم ئۆتكەلنى ساقلاۋاتقان ئارسلان ئۆگە تەرىپىدىن ئەسكىرىي ئىشلار مەھكىمىسىگە ئەۋەتىلگەن ئىككى نەپەر سوغدى تۇتقۇنى ئاغزىدىن ئۇقۇلغان ئاخبارات ھەم باسمىللار تەرىپىدىن قېچىپ كەلگەن ئىككى نەپەر قاچقۇندىن ئىگىلىگەن ئاخبارات باسمىللارنىڭ يۇلتۇز ئارقىلىق ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، دەريا بويلاپ تۆۋەن ئېقىنغا يۈرۈپ كېتىۋاتقانلىق خەۋىرىگە نىسبەتەن چۈشۈرۈلگەن پەرمان ـ بۇيرۇق ئەكس ئېتىدۇ.

مەزكۇر يارلىقتا باسمىللارنىڭ يۇلتۇز ئارقىلىق ئىلى دەرياسى

ۋادىسىغا — دەريانىڭ تۆۋەن تەرەپلىرىگە كۆچۈپ كېتىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي ئەھۋال ئەكس ئەتكەن.

باسمىللار ئەسلىدە مورى، گۇچۇڭ، جىمسار ئەتراپلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (تەخمىنەن 866 ـ 1334 ـ يىللار) قۇرۇلغاندا، مەزكۇر خانلىق تەۋەلىكىدە بولغان؛ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تازا كۈچەيگەن چاغلىرىدا ئۇنىڭ چېگرىسى شەرقتە جيۇچۈەنگىچە، جەنۇبتا خوتەن چېگرىلىرىغىچە، غەربتە ئۈچ (ھازىرقى ئۈچتۇرپان) غىچە، شىمالدا مىڭلاق (ئىلى ۋادىلىرى) غىچە كېڭەيگەنىدى. يەنە بىر خىل تارىخىي ئەھۋال شۇكى، خانلىق تەۋەلىكىدىكى قەبىلىلەر خېلى بىر مەزگىلگىچە قەبىلە پۈتۈنلۈكىنى يوقاتمىغانىدى؛ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار ئوتتۇرىسىدا دىنىي مۇجادىلە، زېمىن تالىشىشلار بولۇپ تۇرغان، بەزى قەبىلىلەر ئۇ خانلىقتىن يۈز ئۆرۈپ، بۇ خانلىققا قارام بولۇۋالىدىغان ياكى ئۆز ئالدىغا ئايرىم بەگلىك قۇرۇۋالىدىغان ئەھۋاللار تارىختا يۈز بېرىپ تۇرغانىدى. مەزكۇر «مەخپىي يارلىق» نىڭ ئىلمىي قىممىتىمۇ بىزگە دەل ئەنە شۇ يۇقىرىقى تارىخىي ئەھۋاللارنىڭ ئىزناسىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىدە نامايەندە بولىدۇ. تۆۋەندە «مەخپىي يارلىق» نىڭ ئەسلى ئوقۇلۇشى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى بېرىلدى.

«مەخپىي يارلىق» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. ئىچتىكى ي(ا)رل(ى)غ ئارسلان ئۆگە (كە)
2. بىتىگدە نە ئۇكۇش ي(ا)رل(ى)غ
4. ي(ا)رلىقايۇ ئايىتالىم سىز ي(ە)مە ئىكى
6. سوغدۇ تۇتقانىغ ئوغلانىڭىز
8. تىن ئۆتۈنۈ ئايىتمىشسىز ك(ە)لىپ
10. كۆزۈنتى بىتىگ ئۆتۈگۈڭۈزتەكى
12. سوغدۇلار تىلىنتەكى قايۇ ئوغۇرلۇغ
14. ساۋ سۆز ئەرتى ئەرسەر بارچا ئۇقا
16. ي(ا)رلىق(ا)د(ى)م(ى)ز. باسمىل(ل)ىغ يۇلتۇزقا
18. ئۇنەر تىسەر ئانى ئۇزە ئول يول
20. - لارىغ تۇتۇتۇرۇڭ تىب ي(ا)رل(ى)غ ئايتۇ
22. ي(ا)رلىق(ا)د(ى)م(ى)ز ئەرتى باسمىلتىن كۇرەڭ
24. ي(ە)مە كەلتى تەگەنئاپا ئىت
26. ق(ا)يا ئولار تىل ي(ە)مە ئالىپ
28. ك(ە)لتى باسمىل(ل)ىغ ئۆگۈز بۇگۇز
30. ئىنتىن كۆچۈپ ئىلا قودى
32. باردى تىسەر مۇنتىن تاقى بىر تىل
34. يىڭاق بولۇپ باسمىل(ل)ىغ بەرۇ
36. ياندى تىپ ئەشىدىلسەر ي(ا)رل(ى)غ ئايتۇ
38. ي(ا)رلىقاغ(ا)يىبىز يولۇغ يانا تۇتۇ تۇرغ(ا)ي -

40. سىز يانا بىر تىل يىڭاق ئەشىدىلگىنچە
42. يولچا كىشى نە ئاڭ(ى) د ماڭ ئەرسەر
44. ي(ە)مە كىدىن ئۆڭدۈن بالىقلارىغ
46. ئاۋچىغ تارىغچىغ ئانىن
48. قودۇنۇ يىچانۇ ساقلاپ تۇرغۇ
50. قىلىڭ ئانىن ي(ا)رل(ى)غ ي(ا)رلىقايۇ ئايىتتىم(ى)ز
52. ي(ا)رلىغىم(ى)ز بىشىنچ ئاي ي(ى)گ(ى)رمىكە
55. ئىل ئۇگەسى بىلگە بەگ بىتىگ(ى)م(ى)ز
57. ئارسلان تاغ تۇتۇقا
59. بىزنىڭ ساۋ ئىنچە بىلگىل سەن
61. ي(ە)مە ق(ا)ن(ن)ۆگەر بالىق ئارقاسىنتاقى
63. ئىش كۈچ ئوغرىنتاقى بودۇنقا
65. كۈچ كۆتكى قىلۇر ئەرمىشسەن
67. بۇ كۈنتە مىنچە بودۇنقا
69. كۈچ تەگۈرسەر بىزتۇر(ۇ)پ ئايكۈڭ -
71. نى سىپ بالىقتىن كىتەرىپ......

«مەخپىي يارلىق» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. (بۇ)[1] مەخپىي يارلىق ئارسلان ئۆگەگە:
2. (مەزكۇر) مەكتۇپتە[2] نۇرغۇن بۇيرۇقنى
4. پەرمانلايمىز، سىز ئىككى (نەپەر)
6. سوغدى تۇتقۇنى توغرىسىدا ئوغلىڭىز -
8. دىن تەلىپىڭىزنى ئېيتىپتىكەنسىز. ئەۋەتىلگەن
10. يازما مەكتۇبىڭىزدىكى
12. سوغدىلار ئەھۋالاتى توغرىسىدىكى ھەر قانداق دەل ۋاقتىدىكى
14. گەپ - سۆزلەرنى بولسا ھەممىسىنى ئۇقۇپ،
16. (مەزكۇر) يارلىقنى ئەۋەتتۇق. باسمىللار يۇلتۇزغا
18. چۇشىمىز دېسە، بۇ توغرۇلۇق، شۇ يول -
20. لارنى مەھكەم ساقلاڭ دەپ يارلىقتا ئېيتىپ

① تىرناق ئىچىدىكى سۆز نەشرگە تەييارلىغۇچى تەرىپىدىن قويۇلغان.
② ئەسلىدە بۇ يارلىق تېكىستى 71 قۇر. قۇر ئارىلىقىدىكى خەتلەر مۇھىم بولمىغان قىستۇرما سۆز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەسلى ترانسكرىپسىيە قىلغۇچى تەرىپىدىن چىقىرىپ تاشلانغان (لى جىڭۋېينىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادى ھۆججەتلەر تەتقىقاتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 198 - بەتكە قاراڭ).

22. پەرمانلىغانىدۇق. مانا ھازىر باسمىللار (تەرەپتىنمۇ) قاچاقلار
24. - تەگەن ئاپا، ئىت قايالار
26. كەلدى، ئۇلارمۇ ئۇچۇر ئالغاچ
28. كەپتۇ. ئۇلار: باسمىللار دەريا بويلاپ
30. تۆۋەنگە كۆچۈپ، ئىلىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە
32. باردى، دېيىشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىرەر ئۇچۇر -
34. خەۋەرنى (يەنى) باسمىللار جەنۇبتىن
36. ياندى دەپ ئاڭلىساق، يارلىق
38. ئەۋەتكەيمىز. يوللارنى يەنىلا مەھكەم مۇھاپىزەت قىلىپ
40. تۇرغايسىز. يەنە بىرەر ئۇچۇر - ئەھۋال ئۇقۇلغۇچە
42. ھەر قانداق ئادەمنى (ئۇ) يولدىن ئۆتكۈزمەڭ.
44. (شۇنىڭ بىلەن بىرگە) غەرب، شەرق تەرەپلەردىكى شەھەرلەرنى،
46. ئوۋچى، تېرىقچىلارنى ياخشى
48. ئاسراپ، پۇختا ساقلاپ - قورۇقداپ تۇر —
50. غايسىز. بۇنىڭ ئۈچۈن يارلىق ئەۋەتكەيمىز.
52. بۇ يارلىقىمىز 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (ئەۋەتىلدى).
55. ئىل ئۆگەسى بىلگە بەگ مەكتۇبىمىز
57. ئارسلان تاغ تۇتۇقا:
59. بىزنىڭ سۆزىمىزنى مۇنداق چۈشەنگەيسەن:
61. قاننۆگەر شەھىرىنىڭ يۆلەنچۈكلىرى بولغان -
63. ھاشا — ئەمگەكتىكى پۇقراغا
65. زۇلۇم — زومبۇلۇق قىلىپسەن.
67. بۇندىن كېيىن پۇقراغا
69. زورلۇق ئىشلەتكۈچى بولساڭ، بەرگۈزۈپ(؟) قۇل -
71. دېدەكنى شەھەردىن كەتكۈزۈپ……

ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان «باج كەچۈرۈم قىلىشنى ئۆتۈنۈش ئىلتىماسى» توغرىسىدا تەتقىقات ①

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 866 — 1334) دەۋرىدىن كۆپلىگەن يازما ۋەسىقىلەر، مەسىلەن، خانلىق مەھكىمە ھۆججەتلىرى، ئېلىم - بېرىم تىلخەتلىرى، تىوي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ خاتىرىلىرى، ئائىلە كىرىم - چىقىم ھېساباب خاتىرىلىرى؛ ئەدەبىي ئەسەرلەر؛ پالنامىلەر؛ ئەرز - شىكايەتنامىلەر؛ ئىلتىماسنامىلەر ··· قېپقالغان. بۇلار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك بىرىنچى قول ماتېرىيال بولالايدۇ. نەشرگە تەييارلانغان مەزكۇر «ئىلتىماسنامە» ئەنە شۇ ۋەسىقىلەر جۈملىسىدىندۇر.

مەزكۇر «ئىلتىماسنامە» ئەسلىدە رادلوف تەرىپىدىن رۇسچە ئېلان قىلىنغان. رادلوفنىڭ «ھۆججەتلەر توپلىمى» ئاساسىدا لى جىڭۋېي ئەپەندى خەنزۇچە بىر توپلام تەييارلاپ، نەشر قىلدۇرغان. بۇ ئىلتىماسنامە ئەنە شۇ لى جىڭۋېي ئەپەندىنىڭ توپلىمىدىن ئېلىندى②

بۇ ئىلتىماسنامە 14 - ئەسىردە يېزىلغان بولۇپ، چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن تۇغلۇق تۆمۈر شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان

---

① ماۋزۇ مەزكۇر ۋەسىقىنى نەشرگە تەييارلىغۇچى تەرىپىدىن قويۇلغان.
② بۇ توپلام 1996 - يىلى 3 - ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن خەنزۇچە نەشر قىلىنغان.

مەزگىللەردىكى بىر قىسىم تارىخىي ئەھۋاللاردىن مەلۇمات بېرىدۇ.

بۇ ئىلتىماسنامىدىكى تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلار دىققەتكە سازاۋەردۇر:

① مەزكۇر ۋەسىقىدە چاغاتاي خانلىقى نەسەبىدىكى يەسەن بۇقا، كەبەك خان، ئەلچىگ تاي خان، دارماشىرىنخان، چاڭسى خان، يسۇن تۆمۈرخان، مۇھەممەتخان، تۇغلۇق تۆمۈرخان قاتارلىق خانلار تىلغا ئېلىنغان.

② 15 - 16 قۇرلاردىكى «ئەلچىگ تاي قان چاقىنتا تۇغلۇق ئاتلىغ دارۇغا كەلىپ···» دېگەن جۈملىلەر بىزگە چاغاتاي خانلىقى شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا نىسبەتەن «دارۇغالىق» سىياسەت (نازارەتچىلىك قىلىش سىياسىتى) يۈرگۈزۈپلا، يېرىم مۇستەقىللىق ئىمتىيازنى بەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

③ خانلىققا بىۋاستە قاراشلىق تېرىلغۇ يەر، مېۋىلىك باغلارغا باج - سېلىق بەلگىلەنمەيدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

④ تىل تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، 14 - ئەسىرلەردە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا د - ت - ي لار ئالمىشىۋاتقانلىقىنى، «يابلاق، ئايىغ» سۆزلىرى بىلەن «يامان» سۆزلىرى، «ئەزگۈ» سۆزى بىلەن «ياخشى» سۆزلىرى ئارىلاش قوللىنىۋاتقانلىقىنى بايقايمىز.

«ئىلتىماسنامە» گە ئوخشاش ۋەسىقىلەر گەرچە قىسقا ھەم ئاددىي يازمىدەك كۆرۈنسىمۇ، بۇنداق ھۆججەتلەر بىزگە ئەينى دەۋرنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىدىن ئىشەنچلىك بولغان قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. بىز مۇشۇ مەقسەتتە بۇ بىرىنچى قول ماتېرىيالنى جامائەتچىلىكنىڭ نەزىرىگە سۇندۇق.

ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان «باج كەچۈرۈم قىلىشنى ئۆتۈنۈش ئىلتىماسى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. ...... قالان كەسىپ ئىنچۇ باغ -
2. ـىچلارقا قالان كەسمىشى يوق
3. (يە) سەن بۇقا چاقىنتا
4. (كۈنچ)ۈك ئىدۇققۇت قىتاي ئۇ......
5. باشلىق ئىلچىلەر بىرلە
6. قالان كەسىپ ئىنچۇ باغ(چىلار)
7. قا قالان كەسمىشى يوق يانا بۇ
8. (قان ئۇ)زە ئۆك قۇتقۇ باتۇر ئىركەنت
9. ئىركەي ئىلچىلەر بىرلە قالان
10. كەسىپ ئىنچۇ باغچىقا قالان
11. كەسمىشى يوق يانا
12. (كەبەك) قان چاقىنتا يا ئۇقۇ بەگ قالان
13. كەسىپ ئىنچۇ باغچىلارقا
14. قالان كەسمىشى يوق يانا
15. (ئەلچ)ىگ تاي قان چاقىنتا تۇغلۇق ئاتلىغ
16. دارۇغا كەلىپ ئىنچۇ باغچىلارغا
17. قالان كەسمىشى يوق يانا
18. (دارماشىرىن) قان چاقىنتا

19. كۈنچۈك ئىدۇققۇت تۇبەنچۈك
20. باتۇرنى باشلاپ كەلىپ قالان
21. كەسىپ ئىنچۇ باغ -
22. ـىچلارقا قالان كەسمىشى يوق يانا
23. (چاگىس)ى قان چاقىنتا تارىغچى بەگ بولۇپ
24. كەلىپ قالان كەسىپ ئىنچۇ باغچىد -
25. ـقا قالان كەسمىشى يوق يانا
26. (يىس)ۈن تەمۈر قان چاقىنتا قۇلۇن قارا
27. قالان كەسىپ ئىنچۇ باغچىلارقا
28. قالان كەسمىشى يوق .
29. (مۇھامەد) قان چاقىنتا تايىتىق ئىلچى كەلىپ
30. قالان تۆسۈك ئىنچۇ باغچىقا
31. قاتىلماتى يانا
32. ......ك قان چاقىنتا قۇبا چاغىرچا
33. بىرلە ساي بۇقا چاغۇتۇ
34. تەمۈكە باشلىغ ئىلچىلەر بىرلە
35. قالان كەسىپ ئىنچۇ باغچىقا
36. قالان كەسمىشى يوق يانا
37. ئەمتى (قانىمى)ز
38. تۇغلۇق تەمۈركە باغچىلارنىڭ
39. ئۆتۈگ(ى) بىز بۇرۇنقى بۇ
40. (قاز) لار چاقىنتىن بەرۇ ئاقا ئىنى -
41. لارىمىز بىرلە باغنى ئەتلەپ
42. ئۆزگە ئالبان ياساق
43. تۇتمايىن
44. (قاز)لارىمىزقا كۈچ بىرىپ يور(د)تىمىز
45. ئەرتى ئەمتى تار بولسار
46. (قان)ىمىز تۇغلۇغ تەمۈرنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap...

47. ...... سىنتا يامان باغلارىمىزنى
48. ئەتلەپ ياخشى بولۇرى
49. ئاز بىرۇر ئۇيۇبۇمۇز
50. كۆپ بولۇر قايات
51. تەگۈك باغلار ـ
52. نىڭ كۆپى قالتى بىز ئاقا ئىنى
53. ـمىز بىرلە بولۇپ بۇ يىلتا
54. ئاقا ئۇچۇپ نە بۇتكەرتىمىز
55. ئار بىر كىشى ئىكى ئالبان
56. تۇتزۇن تىسەر يوقلار
57. ـ مىزنىڭ ئول
58. ئالبان بىزنىڭ ئول
59. .... ك يارلىق بولزۇن

ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان «باج كەچۈرۈم قىلىشنى ئۆتۈنۈش ئىلتىماسى» نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. ...... قالان كەسكەندە[1] ئىنچۇ باغ ـ
2. ـچىلارغا[2] قالان بەلگىلەنمىگەن ئىدى.
3. (يە)[3]سەن بۇقا خان[4] ۋاقتىدا
4. (كۈنچ)ۈك ئىدۇقۇت، قىتاي[5] ئۇ ......
5. باشچىلىقىدىكى ئىلچىلەر[6] بىرلىكتە
6. قالان بەلگىلىگەندە ئىنچۇ باغچىلار ـ
7. غا قالان بەلگىلىمىگەن ئىدى. يانا بۇ

---

① قالان كەسمەك — باج بەلگىلىمەك، قالان ـ بىر خىل باج نامى (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا).

② ئىنچۇ باغچىلار — دۆلەتكە تەۋە باغنى پەرۋىش قىلغۇچىلار. ئىنچۇ ـ دۆلەتكە تەۋە يەر (ئىدىقۇت دەۋرىدىكى تىل).

③ تىرناق ئىچىدىكى هەرپلەر مەزكۇر ۋەسىقىنى نەشرگە تەييارلىغۇچى تەرىپىدىن ترانسكرىپسىيىلەشتۈرۈش قائىدىسى بويىچە قويۇلغان. ئەسلى ئورىگىنالدا بۇ هەرپلەر ئۆچۈپ كەتكەن.

④ يەسەن بۇقاخان — (مىلادى؟ ـ 1330 ـ يىللاردا ياشىغان) چاغاتاي خانلىقى نەسەبىدىكى 14 ـ خان، «يەسەن بۇقا 1 ـ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

⑤ قىتاي — قىتان سۆزىنىڭ «ن» بىلەن «ي» ئالمىشىشى نەتىجىسىدە ئېيتىلىشى.

⑥ ئىلچى ـ ئەمەل نامى.

8. (خان ۋاقتىدا) قۇتقۇ باتۇر، ئىركەنت،
9. ئىركەي ئىلچىلەر بىرلىكتە قالان
10. بەلگىلىگەندە، ئىنچۇ باغچىلارغا قالان
11. بەلگىلىمىگەن ئىدى. يانا
12. (كەبەك) خان ۋاقتىدا يا ئۇقۇ بەگ قالان
13. بەلگىلىگەندە ئىنچۇ باغچىلارغا
14. قالان بەلگىلىمىگەن ئىدى. يانا
15. (ئەلچ)ىگ تاي خان ۋاقتىدا تۇغلۇغ ئىسمىلىك
16. دارۇغا[1] كېلىپ (قالان بەلگىلىگەندىمۇ) ئىنچۇ
باغچىلارغا
17. قالان بەلگىلىمىگەندى. يانا
18. (دارماشىرىن) خان ۋاقتىدا
19. كۆنچۈك ئىدۇقۇت تۆبەنچۈك
20. باتۇرنى باشلاپ كېلىپ قالان
21. بەلگىلىگەندىمۇ ئىنچۇ باغ -
22. چىلارغا قالان بەلگىلىمىگەن ئىدى. يانا
23. (چاڭىس)ى خان ۋاقتىدا تېرىقچىلىق ئىشلىرىنىڭ بېگى
24. كېلىپ قالان بەلگىلىگەندىمۇ ئىنچۇ باغچى -
25. لارغا قالان بەلگىلىمىگەن ئىدى. يانا
26. (يىس)ۇن تەمۇرخان ۋاقتىدا قۇلۇن قارا
27. قالان بەلگىلىگەندىمۇ ئىنچۇ باغچىلارغا
28. قالان بەلگىلىمىگەندى.
29. (مۇھەممەد) خان ۋاقتىدا تايىتىق (ئىسمىلىك) ئىلچى
كېلىپ
30. قالان - تۆسۈك[2] (بەلگىلىگەندىمۇ) ئىنچۇ باغچىلارغا

① دارۇغا — ئەمەل نامى.
② تۆسۈك — بىر خىل باج نامى.

31. (باج - سېلىق) قوشۇلمىغانىدى. يانا
32. ...... ك خان ۋاقتىدا قۇبا چاغىرچا
33. بىلەن ساي بۇقا چاغۇتۇ
34. تەمۈكە باشلىق ئىلچىلەر بىرلىكتە
35. قالان بەلگىلىگەندىمۇ ئىنچۇ باغچىلارغا
36. قالان بەلگىلىمىگەندى.
37. ھازىرقى (خانىمى)ز
38. تۇغلۇق تۆمۈرگە: خانلىق باغنى پەرۋىش قىلغۇچىلارنىڭ
39. ئىلتىماسى: بىز بۇرۇنقى ئاشۇ
40. (خان)لار ۋاقتىدىن بۇيانىغا ئاكا - ئىنىلار
41. بىرلىكتە باغنى پەرۋىشلەپ،
42. باشقا ئالۋاڭ - ياساق
43. تۆلىمەي
44. (خان)لىرىمىزغا تۆھپە قوشۇپ كېلىۋاتقانىدۇق.
45. مانا ئەمدى قىيىن بولۇۋاتقىنى
46. (خان)ىمىز تۇغلۇغ تۆمۈرنىڭ
47. (ۋاقتى)دا ناچارلاشقان باغلىرىمىزنى
48. پەرۋىشلىسەكمۇ ياخشى
49. مەھسۇلات ئاز بولۇپ، زېيىنىمىز
50. كۆپ بولۇۋاتىدۇ، ھوسۇلسىز -
51. ئۇنۇمسىز باغلارنىڭ
52. كۆپى تاشلىنىپ قالدى. بىز ئاكا - ئىنىلەر
53. (ئەسلىدە) بىرگە ئىدۇق. بۇ يىل
54. ئاكىمىز ئۆلۈپ كېتىپ، نېمە قىلارىمىزنى بىلمەي
قالدۇق.
55. ئەگەردە ھەر بىرىمىزنى ئىككى كىشىلىكتىن ئالۋاڭ
56. تۆلىسۇن، دېيىلىدىغان بولسا، تۈگەش -
57. كىنىمىز شۇ.

ساقلانغان. خەتلەر قارا سياھدا چىرايلىق قىلىپ باسما خەت شەكلىدە، يۇقىرىدىن - تۆۋەنگە قارىتىپ، سولدىن — ئوڭ تەرەپكە تارتىپ يېزىلغان. ۋەسىقە جەمئىي 200 قۇر بولۇپ، بەش پارچە قەغەز بىر - بىرىگە شىلىم بىلەن چاپلانغان، تۇتاشتۇرۇلغان جايى: 66 ـ 67 قۇرلار، 94 ـ 95، 136 ـ 137، 184 ـ 185 قۇرلارغا توغرا كەلگەن.

بۇ يازما ۋەسىقىنى ئەڭ دەسلەپ ۋ. ۋ. رادلوف قولغا ئالغان بولۇپ، 1920 ـ يىلى پۈتۈن تېكىستنى ترانسكرىپسىيىلەشتۈرۈپ چىققان ھەمدە 40 قۇرنى نېمىسچە تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان، 1965 ـ يىلى ئى. ر. تېنىشېف، 1971 ـ يىلى گ. كلاۋسون بۇ ئەسەر ئۈستىدىكى تەتقىقات، كۆز قاراشلىرىنى ئېلان قىلغان (1966 ـ يىلى د. ئى. تېخنوف بۇ ۋەسىقىنىڭ فاكسىمىلىنى ئۆز ئەسىرىدە ئېلان قىلغان)، تېخنوفنىڭ فاكسىمىلىغا ئاساسەن، 1987 ـ يىلى ياپونىيە ئالىمى ئۇمېمۇرا خىروشى ئەپەندى ئۆزىنىڭ تەتقىقاتىنى ئېلىپ بارغان. ئۇ بۇ يازما ۋەسىقىنىڭ تىل - يېزىق ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، ئۇنى XIII ـ XIV ئەسىرلەرگە مەنسۇپ دەپ قارىغان؛ ئېلىمىز تەتقىقاتچىلىرىدىن جاڭ تېسەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدىن گۈلشەن ۋاھىتلارمۇ بۇ ئەسەر ئۈستىدە ئەجىر سىڭدۈرگەن. مەن ئەنە شۇ ئۇمېمۇرا خىروشى ئەپەندىنىڭ 1987 ـ يىلى 3 ـ ئايدا《 立正大学教育部纪要 》لى جىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مائارىپ بۆلۈمىنىڭ خاتىرىلىرى — 1987 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تارقىتىلغان 20 ـ تومىدىكى ترانسكرىپسىيىسىگە ئاساسەن بۇ ھۆججەتنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلىدىم.

«توي، نەزىر خىراجەت خاتىرىسى» نىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ «خاتىرە» نى باسا توقىل ئىسىملىك ئىككى خوتۇنلۇق (171 ـ، 172 ـ قۇرلاردىكى «ئىنانچى ئاپامدىن تۇغۇلغان سەۋىنچ قۇردغا ئاتىلىق قىز……» دېگەن مەزمۇنغا ئاساسلانغاندا، باسا

توقىلنىڭ ئىككى خوتۇنى بولغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن) بىر ئەرنىڭ ئائىلىسىدە يېزىپ قالدۇرۇلغان دېيىشكە بولىدۇ. بۇ «خاتىرە» ئەنە شۇ باسا توقىلنىڭ 3 ئوغۇل، 5 قىز، ئىككى خوتۇنى جەمئىي 10 — 11 جان سانى بولغان، يەر، سۇ، تەكلىك بېغى، ئۆي - ۋاقى (زېمىنى) بولغان، ئائىلە باشلىقى تاڭغىت، كۇچارلارغا سودىغا كېتىپ، چەت - ياقا يۇرتلاردا ئالەمدىن ئۆتكەن، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئوتتۇرا ھالدىكى بىر چوڭراق ئائىلىنىڭ توي، نەزىر خىراجىتى خاتىرىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ «خاتىرە» دە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلىرىنىڭ (169 ـ قۇردىكى «كېلىنىگە تويلۇق ئۈچۈن ئېلىنغان قارازا ـ راھىبلىق تونى……… دېگەن مەزمۇنغا ئاساسلانغاندا) ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، ئېتنوگرافىك ئەھۋاللىرى بىر قەدەر ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىز بۇ «خاتىرە» دىن تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلارنى كۆرىمىز:

① ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغان ئۆلچەم ئاتالغۇلىرى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ياستۇق — كۈمۈش پۇل بىرلىكى، بىر ياستۇق 100 سەرگە تەڭ. ستىر — يۈز ستىر بىر ياستۇققا تەڭ. باقىر — ئون باقىر بىر ستىرغا تەڭ تۇرىدۇ. شىق - ئون كۈرە (بىر كۈرە بۇغداي 40 جىڭ ئەتراپىدا، بىر شىق بۇغداي 400 جىڭ ئەتراپىدا). تاڭ ياكى تەڭ — ئېغىرلىق ئۆلچىمى قاتارلىقلار.

② رەخت ۋە كىيىم ـ كېچەكلەردىن: كىمخاب، دۇردۇن، تاۋار (ھەر خىل رەڭدىكى ھەم گۈللۈك، گۈلسىز تاۋارلار)، بۆز، تورقۇ (يىپەك)، قولدا توقۇلغان چەكمەن، شايى، يامغۇرلۇق، راھىبلىق تونى، تاۋار يېپىنچا، ئۆي ئىچىلىك يېپىنچا، تون، ئۆتۈك قاتارلىقلار.

③ بېزەك ـ زىننەت، گىرىم بۇيۇملىرىدىن: ئەينەك، تارغاق، مۇنچاق، بىلەزۈك، ئۇپا ـ ئەڭلىك، خېنا، تاراشلانغان كۆك

ياقۇت، قاشتېشى، چاچ قىسقۇچ، ئۈنچە - مارجان، كەھرىۋا قاتارلىقلار.

④ تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىن: خۇرجۇن، ياغاچ ئاياغ، پولات پىچاق، غەلۋىر، بىلەي، يىڭنە قۇتىسى، بىگىز قۇتىسى، شىرماق، پىلىك، قۇراق تۆشۈك، بوخچا قاتارلىقلار.

⑤ 12 مۇچەلگە ئائىت مەلۇماتلار.

⑥ نەرسە - كېرەك، كىيىم - كېچەك، رەخت - توقۇلما، ئات - كالا، قويلارنىڭ باھالىرى.

⑦ بىرگە يېرىم، بىرگە بىر ئۆسۈم تۆلەش ئادەتلىرى.

⑧ تويلۇق سېلىق، توي قائىدىلىرى. مەسىلەن، تويلۇق سېلىقنىڭ باش نىشانى ھېسابىدا ئاق كىمخاب رەخت بېرىش، توي ئەلچىلىرى ياكى توي كۆچۈرگۈچىلەرنى ئىشىككە باشلاپ كەلگۈچىگە توق قىزىل تاۋار بېرىش، قىز ئېلىپ كەلگۈچى خېنىملارغا قىزىل تاۋاردىن سۆيۈنچە بېرىش، قىزغا ئاتاپ ئۈپا - ئەڭلىك، خېنە، ئەينەك، تاغاق، بىلەزۈك، مۇنچاق، تىزىقلىق ئۈنچە، ياقۇت، كەھرىۋا، قاشتېشى ھازىرلاش ۋە قىزنى ئۇزاتقاندا ئۇنىڭغا غەلۋىر، بوخچا، بىلەي قوشۇپ بېرىش، كېلىنگە ئاتاپ راھىبلىق تونى تەييارلاش، كۈيئوغۇلغا تونلۇق ھازىرلاش، قىز - يىگىتنىڭ تويدىن ئىلگىرىكى ئۇچراشقۇ سورۇندا كۆرۈشۈش قائىدىسى، شەھەر قائىدىسى دەپ بىر قوينى ئايرىم تەييارلاش ئادىتى، توي كۆچۈرگەندە كوچا دەرۋازىسىغا قارىغۇچىغا يىپەك رەخت سوۋغا قىلىش، شەھەر دەرۋازىسىغا قارىغۇچىغا يىپەك رەخت سوۋغا قىلىپ دەرۋازا ئاچقۇزۇش...... قاتارلىق ئېتنوگرافىك مەلۇماتلار، قائىدە - يوسۇنلار، شۇنىڭدەك تويلۇق سېلىق ئۈچۈن يىگىت تەرەپلا چىقىمدار بولۇپ قالماي، بەلكى قىز چىقارغۇچى تەرەپمۇ ئېغىر چىقىمدار بولۇشتەك ئۆرپ - ئادەت بايانلىرى مەزكۇر «خاتىرە» نىڭ تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممىتىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرىدۇ.

بولۇپمۇ «خاتىرە» دىن مەلۇم بولغان ئۆسۈمگە پۇل ۋە ئاشلىق قەرز بېرىش، جازانىخورلۇق ئادەتلىرى فېئوداللىق خاراكتېر ئالغان ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ جەمئىيىتىنى چۈشىنىشتە مۇھىم پاكىت ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، تېكىستنىڭ 108 - 121 قۇرلىرىدا 12 سىتىر كۈمۈشكە ئايدا 3 باقىر ئۆسۈم تۆلەش، ئون ئىككى سىتىر كۈمۈشكە ئالتە سىتىر ئۆسۈم قايتۇرۇش، سەككىز سىتىر كۈمۈشكە سەككىز سىتىر كۈمۈش ئۆسۈم بېرىش، يەنە شۇنىڭدەك ئىككى ياستۇق كۈمۈشنىڭ 23 يىللىق ئۆسۈمى ۋە بىر ياستۇقنىڭ 13 يىللىق ئۆسۈمى قوشۇلۇپ جەمئىي ئون تۆت ياستۇق، قىرىق ئىككى سىتىر كۈمۈش بولغانلىقى قاتارلىق مەلۇماتلاردىن بىز ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ ئىنتايىن مۇرەككەپلەشكەنلىكىنى، جازانىخورلۇقنىڭ ناھايىتى ئېغىرلىقىنى، شۇنىڭدەك ئىدىقۇتتا «قامدۇ» دېگەن «رەخت پۇل» ئىشلىتىشتىن سىرت، يەنە ئالتۇن، كۈمۈش، مىس پۇللارنىڭمۇ قوللىنىلغانلىقىدەك تارىخىي مەلۇماتلارغا ئىگە بولىمىز.

«خاتىرە» دىن مەلۇم بولۇشىچە، بىر قېتىملىق توي خىراجىتى جەمئىي ئۈچ ياستۇق، ئەللىك تۆت سىتىر كۈمۈش بولغان. مۇشۇ خاتىرىدە يەنە بىر قوينىڭ باھاسى بىر سىتىر بەش باقىر ئىكەنلىكى يېزىلغان. شۇ بويىچە ھېسابلىغاندا، بىر توينىڭ (ئوغۇل تەرەپنىڭ) تويلۇق چىقىمى 170 قويغا توختىغان بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، تېكىستنىڭ 130 -، 136 - قۇرلىرىدا بېرىلگەن مەلۇماتتا، ئىنانچى ئىسىملىك ئايالنىڭ ئۆلۈمىنى ئۇزىتىش ئۈچۈن ئۈچ ئادەمدىن جەمئىي 20 شىق ئاشلىق ئۆتنە ئېلىنغان. بىر قانچە يىلدىلا بۇ ئاشلىقلارنىڭ قايتۇرۇلۇشقا تېگىشلىك بولغىنى (دىرى ۋە ئۆسۈمى قوشۇلۇپ) يۈز شىق (مىڭ كۈرە) ئاشلىق بولغان. بۇ ئاشلىقلارنى ھەر كۈرىسىنى 40 جىڭدىن ھېسابلىغاندا جەمئىي 400 مىڭ جىڭغا يەتكەن. بۇنى توننىغا سۇندۇرغاندا خېلىلا ساندىكى ئاشلىق بولىدۇ. بۇنى بىرەر ھاللىق

ئائىلىنىڭ تۆلەپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس!

ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، مال ـ مۈلكىدىن، يەر ـ سۇيىدىن، ئۆي ـ زېمىنىدىن ئايرىلىدىغان بىر قەدەر ئەركىن دېھقانلار، پۇقرالار، يەنى «قالانچى» دەپ ئاتىلىدىغان تەبىقىدىكىلەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا تەدرىجىي كۆپەيگەن. بۇلارنىڭ چىقىش يولى يالللانما دېھقان بولۇش، يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىش ياكى كۆپىنچە موناستىر، ئىبادەتخانىلارغا يۈزلىنىپ، راھىبلىق يولىغا، تەركىدۇنياچىلىققا مېڭىش بولۇپ، بۇ خىلدىكى ئاۋامنىڭ كۆپىيىشى، يوقسىزلىق دەردىدە ئۆزلىرىگە روھىي تەسەللى ئىزدەپ، ئىبادەتخانىلارغا بېقىنىپ قېلىشى ئىدىقۇت رايونىدا دىنىنىڭ بارغانچە مۇستەھكەملىنىشىدىكى مەلۇم سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالاتتى. بۇ ھال، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئارزۇسىغا ماس كېلەتتى. گەرچە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، ھەر خىل دىنلارغا، ھەر خىل پىكىر ئېقىملىرىغا، ھەر قايسى ئەللەردىن كەلگەنلەرگە بىر قەدەر كەڭرەك ئىمكانىيەتلەر بېرىلىپ، ئىدىقۇت ئىجتىمائىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق شارائىتلار يارىتىلغان بولسىمۇ، ئىقتىسادىي، پۇل مۇئامىلە ساھەسىدىكى يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللار «چوڭ بېلىقلارنىڭ كىچىك بېلىقلارنى يېيىشى» دەك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ، ئاۋام خەلقىنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتەتتى ـ دە، جەمئىيەت تەرەققىياتىدا تەڭپۇڭسىزلىق پەيدا بولاتتى. بۇ ھال، گۈللەنگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پاسسىپ بىر تەرىپى ئىدى.

«تۇي، نەزىر خىراجەت خاتىرىسى» بىزگە يۇقىرىقىدەك تارىخىي مەلۇماتلارنى ئەينەن يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكى بىلەن، ئىدىقۇتشۇناسلىق ساھەسىدە تېپىلغۇسىز ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

«تۇي، نەزىر خىراجەت خاتىرىسى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. ...... ستىر ئالتى (ئالتى باقىر ـ قا)
2. ...... (ئالت)ى. بىر ستىر ـ قا تېمىن تىم(اتى)
3. ...... (باق) ىر ـ قا ئالتى. ئۈچ ياستۇ(ق)......
4. .... ـ نىڭ ...... ـ نى ... ...
5. .... ـ تاقى تۆرت قوين ـ قا ئۈچ ستىر بېرتى(.)
6. ...... ستىر ـ قا قولۇپ بېرمەيۈك قۇتلۇق
7. ...... كۆنەك ـ نى سېپ بېرتى. بىر ياستۇق
8. ...... (ئېلل)گ ستىر قابىن ئاتىرىپ بىر
9. ...... (ي)استۇق يىتى يگرمى ستىر تۆرت باقىر
10. (ئە)ۋ ـ تىن ئۈندى. بۇ قىز (ـ نى) تاۋسقان(يىل)
11. (ئۈن) ۈچ (ئا)ي كۈدەگۈ ـ كە بېرتىمىز......

12. (ئا)يىنىڭ سەپ ئۆتۈز ـ ى قابىن ئىكى
13. (ياستۇ)ق بېس قىرق ستىر كۈمۈش ئالتىمىز.
14. (يىتى) ئوتۇز ستىر كۈمۈش ـ كە شىرماغ ئالتىمىز.
ئىكى
15. (يگرم)ى ستىر ـ قا قوچۇ ـ تىن يۆرۈڭ يىنچۇ ئالىپ
16. .... توساغ ـ لىغ يىنچۇ توقۇز ستىر بېس ب(اقىر)
17. (ـ قا) سارديا ـ لىغ تويىن ـ تىن بىر ستىر ئىكى

18. (باقىر) - قا يېرلىگ شىراغقا يېتگېك ئالتىمىز.
19. …… ستىر ئۈچ باقىر - قا سېكىز سىسر
20. (ئالتىم)ىز. قوبىق - نى بىر ستىر - قا ئالتىمىز.
21. ب(ىر) ستىر يىتى باقىر - قا (تو)قۇز مونچۇق
22. (ئالت)مىز. ئىكى باقىر ئال …… ن - نى ئىكى ستىر ……
23. (باقىر) - قا ئالتىمىز. (ئۈ) لۈغ كۈسۈڭۈ ئۈچ ستىر
24. (سەكى)ز باقىر - قا ئالتىمىز. كىچىك كۈسۈڭۈ بىر
25. (ستىر) - قا ئالتىمىز. ئال ئالتۇن - لۇغ يىتى ستىر
26. (- قا) ئالتىمىز. بېس ستىر بېس باقىر - قا
27. …… ئالتىمىز. ئىكى ستىر ئۈچ باقىر - قا
28. …… لىغ ئالتىمىز. ئالتى ستىر - قا……
29. (مون) ـچۇق كۆگۈسبېگ ئالتىمىز. ئىكى يىگرمى
30. (ستىر) - قا يالم - ا - لىغ كۆن - نى ئالتىمىز.
31. …… تونلۇغ يېپكىن ئالتۇن - لۇق تۆرت
32. (ستىر) - قا ئالتىمىز ئىكى سۇنما[1] تونقا
33. (كۆ) گۈلۈگ تورقۇ - نى ئۈچ ستىر - قا ئالتىمىز.
34. …… يالما - قا بىر يارىم ستىر - قا كۆگۈلۈگ
35. (تورقۇ) ئالتىمىز. ئالتى ستىر - قا ئۈرۈم - لۈغ
36. …… ئالتىمىز. سامىىد - قا كۆگۈلۈگ تورقۇ
37. (بىر ي) ارىم ستىر - قا ئالتىمىز. تاۋار ئەسۈك
38. …… ستىر - قا ئالتىمىز. ئەۋلىگ ئەسۈك - كە
39. (كۆگۈ)لۈگ يېپكىن چۇغ - نى ئىكى ستىر
40. (… باقىر) - قا ئالتىمىز. ياستۇق - لۇغ قىزىل
41. (ئالت) ۇن - لۇق بىر ستىر - قا ئالتىمىز. بىر
42. (ستىر) - قا چېكىن كېرلىگ ئالتىمىز. بىر يارىم
43. (ستىر) - قا ئىكى قۇلا ساغرى ئۈچ ستىر - قا

① بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ئېنىق ئەمەس.

44. (سەكىز) قۇلاچ يولاق ئەسۈك - كە بېس يىنچكە
45. (تاۋار) تۆرت ستىر - قا ئالتىمىز. ئىكى
46. …… ئۆكمەن[1] تۆرت ستىر - قا ئالتىمىز
47. ئىكى پولات بىچاق ئالتى باقىر - قا ئالتىمىز.
48. (ئى)كى تېم(ې)ن چىماتى بىر ستىر - قا ئالتىمىز.
49. ئىكى ئۈسگەك چىماتى بىر تۆرتگىل
50. تېمىن چىماتى بىر ستىر - قا ئالتىمىز
51. (يا) ستۇقىا تورقۇ بىر تاڭ يۈكە
52. …… ئۈچ باقىر - قا ئالتىمىز. باشغاق - قا
53. …… - لۇغ يارىلغۇ - قا ياغىرلىقا ئىكى
54. بۈرگە - لۈگ كەگزد - نى يىتى باقىر - قا ئالتىمىز.
55. يەڭ ئاغىز - لىغ ياقا - لىغ بىر ئۈلەبۈ
56. يېپكىن چوغ تۆرت باقىر - قا ئالتىمىز.
57. (ئۈ) چ باقىر - قا يارىق ئالتىمىز. بېس باقىر
58. (- قا) قاۋ ئالتىمىز. بېس باقىر - قا بىر كېش
59. (ئال) تىمىز. سەكىز باقىر - قا ساغرى ئەتۈك بىر
60. (س) تىر - قا قىزىل چۇغ ئۆر(ۈ) مەن ئالتىمىز. تۆرت
61. باقىر - قا ئىكى بىلەك بادۇ ئالتىمىز. تۆرت
62. (بى) لەك سادا ئىكى باقىر - قا ئالتىمىز. يۆرۈڭ
63. سادا ئۈچ باقىر - قا ئالتىمىز. ئىكى چېكىن
64. - نى (ئال) تى ستىر كۈمۈش - كە تۆرت
65. بۈكۈم قارىن تۆشەك ئىكى ستىر
66. (كۈمۈ) ش - كە تارتبان قارىن تۆشەك……
67. (ئال) تىمىز. توي - تاقى قويىن - قا ئالى
68. …… چى ئەۋلى تاماز - تىن ئۈچ قويىن - نى
69. (ئالت)ى ستىر بېش باقىر - قا ئالتىمىز.

① بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ئېنىق ئەمەس.

70. ماسار - تىن ئىكى ستىر - قا ئات ئالتىمىز.
71. بىر يارىم ستىر - قا بور ئالتىمىز.
72. (سىق) تارىغ - نى ئىكى يارىم ستىر - قا ئالتىمىز.
73. ئىكى ياستۇق بېس قىرق ستىر قابىن
74. ئاتىرىپ ئەۋتىن ئۆنمىش بىر قىرق
75. ستىر بولتى. مۇنتىن تاش سەۋدى ئاتلىغ
76. بېش ئوتۇز ياش - لىغ چىگد - تىن ئۆرۈمەن
77. بۆز توقىر كەد بۆز - چى قۇل - نى
78. ئىنىم ئەۋىنتە مەنى[1] توقىپ قىز - قا
79. بېرتى.

80. توڭۇز يىل - قى ئۆدۈس توقىل - نىڭ
81. قىز - قا قابىن ياستۇق ئۆسكە
82. (- تىن) ئىكى ياستۇق ئاسىغ ئالتى. بىر
83. ياستۇق ئەۋتىن ئۇندۇرۇپ ئۈچ ياس (تۇق)
84. (قا) بىن - نى بېرتى. باش قابىن - تىن ئۇرغۇ[2]
85. يۆرۈك ئېسگرتى - نى تۆرت ستىر
86. - قا ئالتى. بىر يارىم ستىر كۈمۈش بىلە
87. ئۇدۇرغۇ تىترەن چەش قاش ئەۋتىڭۇ قىلدى.
88. (ئۇ)لۇغ كىچىگ ئەڭلىك بىر ستىر - قا ئالتى
89. (كۇ)دەگۇ تۇرمىش - تاقى تونلۇغ تاۋار - قا
90. بىر يگرمى ستىر كۆگۈلۈگ تورقۇ - قا
91. ئىكى ستىر بىرلە ئۈچ يگرمى ستىر
92. (ت)اۋار ئۆ(رۇ) مەن - كە ئۈچ ستىر بېرتى.
93. (ق)ىز تەگۇرۇ كەلگۈچى تەرىم - لەر - كە ئىكى

① بۇ سۆزنىڭ مەنىسى مەلۇم ئەمەس، بەلكىم خاتا يېزىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.
② بۇ سۆزنى « udurku — تاللانغان» سۆزنىڭ يېزىلىپ قېلىشى دەپ قارىدىم.

94. يېپىكىن چوغ ئالتۇن ستىر بېرتى
95. (توي) - تاقى ئۇن قوينىد - نۇڭ سادىغى يگرمى
96. (ستى)ىر بېرتى. ئىشىگ باشلاپ كەلگۈچى - كە
97. (ب)ىر يېپىكىن چوغ ئالىپ بېرتىمىز. قابىن بېرمىش
98. ئىكى ياستۇق - نۇڭ ئاسىغ - ىن ئۈچ ئوتۇز يىل
99. بېرتىمىز. تۆرۈلۈگ ئالمىش بىر ياستۇق
100. - (نۇ)ڭ ئاسىغ - نى ئۈچ يگرمى يىل بېرتىمىز.
101. - بۇ ئۈچ ياستۇق - نۇڭ ئاسىغى بىنى بىلە
102. تۆرت يگرمى ياستۇق ئىكى ئەلىگ ستىر
103. كۈمۈش بېرتى

104. يىلان يىل ئۈچۈنچ ئاي بىر ياڭىقا
105. ئىنانچى ئاپام - نىڭ ئۆلۈگ كۆتۈرمىش
106. يوڭلاق ئۆتۈز - ى ئالىپ تۇرمىش تۆرت ئوغلى
107. ساياذ - تىن يارىم ياستۇق بېشەر ستىر
108. - قا ئاسىغ - قا ئالتىمىز. توقۇز - تىن ئىكى يگرمى
109. ستىر كۈمۈش بىر ئاي - تا ئۈچەر باقىر
110. - قا ئاسىغ - قا ئالتىمىز. ئۆگرۈنچ - تىن سەكىز
111. ستىر ئىكىرەر باقىر ئاسىغ - قا ئالتىمىز.
112. چىڭۇ - تىن يىتى ستىر ئالتى. تۆرۈلۈگ
113. سەكىز سىق تارىغ تۇس - كە ئالتىمىز. بىر
114. كۆپ بور - نى سەكىز ستىر كۈمۈش بەرگۇ - كە
115. ئەرۈك - تىن ئالتىمىز. بۇ ساياذ - نىڭ يارىم
116. ياستۇق - قا يگرمى ستىر ئاسىغى بىلە
117. بېرتىمىز. توقۇز - قا ئىكى يگرمى ستىر كۈمۈش
118. - نۇڭ ئاسىغى ئالتى ستىر كۈمۈش بىلە
119. بېرتىمىز. ئۆگرۈنچ - نۇڭ سەكىز ستىر كۈمۈش
120. - نۇڭ ئاسىغى سەكىز ستىر بىلە بېرتىمىز.

172. ئاپام ـ تىن تۇغمىش سەۋىنچ قۇردغا ئاتلىغ قىز
173. ـ نىڭ ئىلىق ئاتلىغ قىز ـ نىڭ بۇ ئىكى قىز
174. ـ نىڭ سەپى ساز ـ قا كۈگۈرمەتىن قالمىش
175. ئىكى ئوغۇل ـ نۇڭ ئۈچ قىز ـ نىڭ بۇ قىز ـ لار
176. ـ نى كۈدەگۈ ـ كە ئۈندۈرۈپ ئوغۇل كەلىن ئالىپ
177. قورى يوغلاق ـ ى ئەۋتىن يەتگۈرمەتىن
178. ئاسىغ ـ قا تۇش ـ كە ئاغىر قالا
179. بولۇپ تەگۈرۈ ئۇماتىن ئاسىغ ـ ى تۇش ـ ى
180. ئۆكۈش بولۇپ يىتى يىگرمى ياستۇق يىتى
181. يىگرمى ستىر تۇكەتى بولتى. ئۈچ ئۆلۈگ
182. كۆتۇرمىش ـ تەكى يوغلاق ئەۋتىن يەتكۈر
183. ـ مەتىن ئاسىغ ـ قا تۇش ـ كە ئالىپ بەرىپ
184. ئۇماتىن ئاسىغ ـ ى تۇش ـ ى تەگمىش ـ ى
185. تەگمەيۈكى بىلە بىرىكىپ يىتى
186. ياستۇق قىرق ستىر بولتى

187. ئاتام باسا توقىل تىرىگىندە
188. بىر باقىر مە بىرىم قودماتىن
189. بورلۇق يىر سۇۋ ئەۋ بارق
190. تۇكەل قودۇپ تاگۈت بارتى. ئىكىنتى
191. يىلىن ئالاۋەرتىن قۇچا ـ تىن يارىم
192. ياستۇق تاردىم ـ ا كۈمۈش ئالتمىش
193. سان تاۋار بەلەگ ئىدتى. يانا
194. باباق ـ تاقى سامان ياپىغ ـ تىن
195. يىتى تورقۇ بەلەگ ئىدتى. بۇرخان
196. ـ لىغ سۈمىد ـ تۇ ـ تىن بىر ياستۇق
197. تاردىم ـ ا كۈمۈش بەلەگ ئىدتى. ئۆز ـ ى
198. ئوغۇل قىز ئالماتى. قىز كۈدەگۈ ـ كە
199. ئۈندۈرمەتى. مەن تاماق ئاقام تاۋار
200. ـ ىڭا قىز ئالتىم.

«توي، نەزىر خىراجەت خاتىرىسى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

I

1. …… ستر ئالتە باقىرغا
2. …… ئالدى. بىر ستىرغا يىگىنە قۇتىسى
3. …… باقىرغا ئالدى. ئۈچ ياستۇق
4. …… ـ نۇڭ …… ـ نى ……
5. …… ـ دىكى تۆت قويغا ئۈچ ستىر بەردى.
6. …… ستىرغا بىرىشنى خالىمىغان. قۇتلۇق
7. …… ياغاچ ئاياغنى تويلۇققا بەردى. بىر ياستۇق
8. …… ئەللىك ستىرلىق توي سېلىقىنى ئايرىغاندا بىر
9. ياستۇق ئون يەتتە ستىر تۆت باقىر
10. ئۆيدىن چىقتى. بۇ قىزنى توشقان يىلى
11. ئونىنچى ئايدا كۈيئوغۇلغا بەردۇق.

II

12. …… ئايدىكى تويلۇق چىقىم خاتىرىسى: توي سېلىقىنى
ئىككى

13. ياستۇق ئوتتۇز بەش ستىر كۆمۈشكە ئالدۇق.
14. يىگىرمە يەتتە ستىر كۆمۈشكە شىرماق ئالدۇق.
15. ئون ئىككى ستىرغا قوچۇدىن ئاق ئۈنچە ئېلىپ،
16. ...... تىزىقلىق ئۈنچىنى توققۇز ستىر بەش باقىر
17. - غا ساردپالىق راھىبتىن بىر ستىر ئىككى
18. باقىرغا يەرلىك شىراغقا(؟) خۇرجۇن ئالدۇق
19. ...... ستىر ئۈچ باقىرغا سەككىز ياقۇت
20. ئالدۇق. كەھرىۋانى بىر ستىرغا ئالدۇق.
21. بىر ستىر يەتتە باقىرغا توققۇز مۇنچاق
22. ئالدۇق. ئىككى باقىر ئال ...... ز ...... نى ئىككى
ستىر......
23. باقىرغا ئالدۇق. چوڭ ئەينەكنى ئۈچ ستىر
24. سەككىز باقىرغا ئالدۇق. كىچىك ئەينەكنى بىر
25. ستىرغا ئالدۇق. ھال زەرباپنى يەتتە ستىر
26. - غا ئالدۇق. بەش ستىر بەش باقىرغا
27. ...... ئالدۇق. ئىككى ستىر ئۈچ باقىرغا
28. ...... لىغ ئالدۇق. ئالتە ستىرغا......
29. مۇنچاق، جىلىتكە ئالدۇق. ئون ئىككى
30. ستىرغا يامغۇرلۇق كۆن ئالدۇق.
31. ...... تونلۇق توق قىزىل زەرباپنى تۆت
32. ستىرغا ئالدۇق. ئىككى سۇنما(؟) تونغا
33. ئەلا سورتلۇق تورقۇنى ئۈچ ستىرغا ئالدۇق.
34. ...... يامغۇرلۇق يېپىنچا ئۈچۈن بىر يېرىم ستىرغا
ئەلا سورتلۇق
35. تورقۇ ئالدۇق. ئالتە ستىرغا رىمنىڭ(؟)
36. ...... ئالدۇق. سامىستىن ئەلا سورتلۇق تورقۇنى
37. بىر يېرىم ستىرغا ئالدۇق. تاۋار يېپىنچىنى
38. ...... ستىرغا ئالدۇق. ئۆي ئىچىلىك يېپىنچىغا

39. ئەلا سورتلۇق توق قىزىل تاۋارنى ئىككى ستىر
40. ...... باقىرغا ئالدۇق. ياستۇقلۇق قىزىل
41. زەرباپنى بىر ستىرغا ئالدۇق. بىر
42. ستىرغا مەشۈت زەر يىپ ئالدۇق. بىر يېرىم
43. ستىرغا ئىككى قۇلا ساغرىنى(؟)، ئۈچ ستىرغا
44. سەككىز غۇلاچ يوللۇق يېپىنچا (بىلەن)، بەش نىپىز
45. تاۋارنى تۆت ستىرغا ئالدۇق، ئىككى
46. ...... ئۈكمەن(؟) تۆت ستىرغا ئالدۇق
47. ئىككى پولات پىچاقنى ئالتە باقىرغا ئالدۇق
48. ئىككى يىڭنە قۇتىسىنى بىر ستىرغا ئالدۇق
49. ئىككى بىگىز قۇتىسى (بىلەن) بىر تۆت قىرلىق
50. يىڭنە قۇتىسىنى بىر ستىرغا ئالدۇق
51. ...... ياستۇققا تورقۇ(بىلەن)بىر تاڭ[1] پەينى
52. ...... ئۈچ باقىرغا ئالدۇق. باشقا تاقايدىغان
چاچ قىسقۇچ(؟)
53. ...... لۇغ يوپۇغ، ئىچمەك(؟) ئىككى
54. بۇرگەلۇگ(؟) دۇردۇننى يەتتە باقىرغا ئالدۇق
55. يەڭ ئاغزى (بىلەن) ياقىلىق (ئۈچۈن) بىر پارچە
56. توق قىزىل تاۋارنى تۆت باقىرغا ئالدۇق
57. ئۈچ باقىرغا يارما ئايرىغۇچ ئالدۇق. بەش باقىر
58. - غا پىلىك ئالدۇق. بەش باقىرغا بىر قارا بۇلغۇن تېرىسى
59. ئالدۇق، سەككىز باقىرغا ساغرى ئۆتۈك، بىر
60. ستىرغا قولدا توقۇلغان قىزىل تاۋار ئالدۇق، تۆت
61. باقىرغا ئىككى بىلەزۈك ئالدۇق. تۆت
62. بىلەك مارجاننى ئىككى باقىرغا ئالدۇق. ئاق

---

[1] مىقدار سۆز، خەنزۇچە «دەن» دىن ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

63. مارجاننى ئۈچ باقىرغا ئالدۇق. ئىككى چىكەن ـ
64. نى ئالتە سىتىر كۈمۈشكە، تۆت
65. بۇكۇم قۇراق تۆشەكنى ئىككى سىتىر……
66. كۈمۈشكە، تارتمان(؟) قۇراق تۆشەك……
67. ئالدۇق. تويغا ئىشلىتىدىغان قوي ئۈچۈن ئالى
68. ئاكا ئۆيىدە تۇرۇشلۇق تامانتىن ئۈچ قوينى
69. ئالتە سىتىر، بەش باقىرغا ئالدۇق.
70. ماساردىن ئىككى سىتىرغا ئات ئالدۇق.
71. بىر يېرىم سىتىرغا ئۈزۈم هارىقى ئالدۇق. بىر
72. شىق (ئون كۈرە) ئاشلىقنى ئىككى يېرىم سىتىرغا
ئالدۇق.
73. ئىككى ياستۇق ئوتتۇز بەش سىتىر توي سېلىقىنى
74. ئايرىغاندا، ئۆيدىن چىققىنى ئوتتۇز بىر
75. سىتىر بولدى. بۇنىڭدىن(باشقا) تاش سەۋتى ئاتلىق
76. يىگىرمە بەش ياشلىق كىيىم تىككۈچىدىن قولدا
77. بۆز توقۇيدىغان قاۋۇل بۆزچى قۇلنى(ياللىدۇق).
78. (ئۇ) ئىنىم ئۆيىدە (؟) توقۇپ، قىزغا
79. بەردى.

III

80. توڭگۇز يىلى ئۆدۈش توقىلىنىڭ
81. قىزىغا توي سېلىقى (ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان) ياستۇق،[1]
ئۆسگە
82. ـ دىن ئىككى ياستۇقنى ئۆسۈمگە (قەرز) ئېلىندى. بىر
83. ياستۇقنى ئۆيدىن چىقىرىپ، (جەمئىي) ئۈچ ياستۇق
84. تويلۇق بېرىلدى. توي سېلىقىنىڭ بېشى قىلىپ

---

[1] ياستۇق — كۈمۈش پۇل بىرلىكى.

بېرىلىدىغان تاللانغان
85. ئاق كىمخاب تۆت سىتىرغا
86. ئېلىندى. بىر يېرىم سىتىر كۈمۈش بىلەن
87. تاللانغان تاراشلانغان كۆك ياقۇت، قاش تاشلىرى
تەييار قىلىندى.
88. چوڭ ـ كىچىك ئەڭلىكلەر بىر سىتىرغا سېتىۋېلىندى.
89. كۈيئوغۇل تۇرمۇشقا (قويۇلىدىغان) تونلۇق رەخت
ئۈچۈن
90. ئون بىر سىتىر، ئەلا سورتلۇق تورقۇغا
91. ئىككى سىتىر (جەمئىي) ئون ئۈچ سىتىر……
92. قولدا توقۇلغان تاۋارغا ئۈچ سىتىر بېرىلدى.
93. قىز ئېلىپ كەلگۈچى خېنىملارغا ئىككى
94. توق قىزىل تاۋار، ئالتۇن سىتىر بېرىلدى.
95. توي ئۈچۈن ئېلىنغان ئون قوينىڭ باهاسىغا يىگىرمە
96. سىتىر بېرىلدى. ئىشىككە باشلاپ كەلگۈچىگە
97. بىر توق قىزىل تاۋار ئېلىپ بەردۇق. تويلۇققا
سەرپ قىلىنغان
98. ئىككى ياستۇقنىڭ ئۆسۈمىنى يىگىرمە ئۈچ يىلدا
99. بېرىپتىمىز. قائىدە بويىچە (قەرزگە) ئالغان بىر ياستۇق
100. ـ نىڭ ئۆسۈمىنى ئون ئۈچ يىلدا بېرىپ بوپتىمىز.
101. بۇ ئۈچ ياستۇقنىڭ ئۆسۈمى ئۆزى بىلەن
102. (قوشۇلۇپ) ئون تۆت ياستۇق، قىرىق ئىككى سىتىر
103. كۈمۈش بېرىلدى.

IV

104. يىلان يىلى ئۈچىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى
105. ئىنانچى ئاپامنىڭ ئۆلۈمىنى ئۇزاتقاندىكى
106. خىراجەت خاتىرىسى: ئالىپ تۇرمىشنىڭ تۆت ئوغلى

www.uyghurkitap

107. سايانتىن يېرىم ياستۇقنى بەش ستىر
108. ئۆسۈمىگە ئالدۇق؛ توقۇزدىن ئون ئىككى
109. ستىر كۈمۈشنى بىر ئايدا ئۈچ باقىر
110. ئۆسۈمىگە ئالدۇق؛ ئۆگرۈنچىدىن سەككىز
111. ستىرنى (ئېيىغا) ئىككى باقىر ئۆسۈمىگە ئالدۇق.
112. چىگۈۋدىن يەتتە ستىر ئېلىندى. قائىدە بويىچە
113. سەككىز شىق ئاشلىقنى ئۆسۈم بىلەن قايتۇرىدىغانغا
ئۆتنە ئالدۇق. بىر
114. كۈپ ئۈزۈم ھارىقىنى سەككىز ستىر كۈمۈش بېرىشكە
115. ئەرۈكتىن ئالدۇق. سايانىڭ يېرىم
116. ياستۇقىغا ئۆسۈمى يىگىرمە ستىر بىلەن
117. قايتۇردۇق. توقۇزغا ئون ئىككى ستىر كۈمۈش
118. - نىڭ ئۆسۈمى ئالتە ستىر كۈمۈش بىلەن
119. قايتۇردۇق. ئۆگرۈنچىنىڭ سەككىز ستىر كۈمۈش
120. - نىڭ ئۆسۈمى (نى) سەككىز ستىر (كۈمۈش) بىلەن
قايتۇردۇق.
121. چىگۈۋتۇغا يەتتە ستىر قايتۇردۇق.
122. ئىنانچى ئاپامنىڭ ئۆلۈمىنى ئۈزاتقاندا، مەن
123. (قەرزگە) ئالغان كۈمۈشلەرنىڭ ئۆزى بىلەن ئۆسۈمىگە
124. بىر ياستۇق، قىرىق ئىككى ستىر (كۈمۈش)
قايتۇردۇق.

V

125. قوي يىلى ئونىنچى ئاينىڭ ئون بىرىنچى كۈنى ئورۇل
126. قۇردغا يەڭگەم ئۆلدى. ئۆلۈمىنى
127. ئۈزاتقاندىكى خىراجەت خاتىرىسى: بىر ياستۇقنى
128. باقىرادىن قەرز ئېلىپ ئىشلەتتۇق. قائىدە بويىچە
129. ئون شىق ئاشلىقنى چىگۈۋدىن ئۆسۈم بىلەن

قايتۇردىغانغا
130. ئالدۇق؛ ئۆدۈش توقىلدىن، ئىگلامىش شىلادىن
131. ئون شىق ئاشلىقنى قائىدە بويىچە ئۆسۈم بىلەن
قايتۇردىغانغا
132. ئالدۇق. ئىنانچى ئاپامنىڭ ئۆلۈمىنى ئۈزىتىش ئۈچۈن
133. بۇ ئۈچىسىدىن قائىدە بويىچە ئۆسۈمى بىلەن قايتۇرۇشقا
ئۆتنە ئېلىنغان
134. ئاشلىقلارنىڭ نەق مال ئۆسۈمى بىلەن پايدا
135. ئۆسۈمى قوشۇلۇپ يۈز شىق (مىڭ كۈرە) ئاشلىق
136. بولدى.

VI

137. ئۆرۈككە قوي يىلى سەككىزىنچى ئايدا
138. كېلىن كىردى. ئىككى ياستۇق ئوتتۇز بەش
139. ستىر كۈمۈش تويلۇق سېلىقنى بەردۇق. باش
140. تويلۇق (ئۈچۈن) ئىككى ستىرغا ئاق كىمخاب،
141. بىر ستىر قۇيما كۈمۈش بىلەن تاراشلانغان
142. كۆك ياقۇت، تاللانغان قاش تەييارلاندى.
143. چوڭ - كىچىك ئەگلىككە ئالتە باقىر بېرىلدى.
144. مۆتىۋەر ئەرلەر ۋە خانىملار ئۈچۈن ئۈچ پارچە ئاق
145. تاۋارنى ئالتە باقىرغا ئالدۇق. ئۇيا، خېنىملەرنى
146. ئۈچ باقىرغا قىيا(؟) كىچىك تارغاقنى، كۆك
ياقۇتتىن ئالتىنى
147. ئالدۇق. غەلۋىر، بوخچىنى بەش باقىرغا ئالدۇق.
148. بىلەينى ئۈچ باقىرغا ئالدۇق. باش تويلۇق
149. ئۈچۈن بېرىلىدىغان قويغا بىر ستىر، بىر
يېرىم باقىر
150. بەردىم. شەھەر قائىدىسى دەپ بىر ستىر

151. يېرىم باقىرغا قوي ئالدىم. كوچا دەرۋازىسىغا
152. قارىغۇچىغا بەش باقىرغا تورقۇ ئېلىپ بەردىم.
153. شەھەر دەرۋازىۋەنىگە بەش باقىر
154. - غا تورقۇ (يىپەك رەخت) ئېلىپ بەردىم. قىزنى ئېلىپ
كەلگۈچى ئىككى
155. خېنىمغا ئىككى توق قىزىل تاۋارنى ئىككى ستىر تۆت
156. باقىرغا ئېلىپ بەردۇق. ئىشىككە باشلاپ ئەكەلگۈچىگە
157. بىر ستىر ئىككى باقىرغا توق قىزىل تاۋارنى ئېلىپ
158. بەردۇق. (قىزنى) ئالغىلى بارغۇچىغا بىر قوي
(بەردۇق)
159. ئۈچراشقۇسىدىكى يېرىم قوي(بىلەن) ئالدىنقى
كۈنىدىكى بىر يېرىم
160. قوي، ئىككىنچى كۈنىدىكى ئىككى قوي (جەمئىي)
بەش
161. قويىنى بەش ستىر بەش باقىرغا ئالدۇق
162. سوقۇملۇق كالىنى تۆت ستىر ئالتە
163. باقىرغا ئالدۇق. ئۆرۈككە، يەنە كۈيئوغۇل تۇرمىشكە
164. ھەم بىر ستىر يەتتە باقىرغا قىزىل
165. كىمخاب، تۆت ستىر ئۈچ باقىرغا گۈل چېكىلگەن
166. قىزىل تاۋار ئالدۇق. بىر ستىر يەتتە
167. باقىرغا قولدا توقۇلغان سېرىق تاۋار، چوشۇنلۇغ(؟)
168. سەبىك(؟) ئالدۇق. سەككىز باقىرغا ئۈچ پارچە
169. بىنەپشەرەڭ شايى ئالدۇق. كېلىنگە ئېلىنغان
راھىبلىق تون،
170. تويلۇق، ئاش سۈيى، توي خىراجەتلىرى ئۈچ ياستۇق،
171. ئون ئۈچ ستىر، بەش باقىر بولدى. ئىنانچى
172. ئاپامدىن تۇغۇلغان سەۋىنچ قۇردغا ئاتلىق قىز
173. بىلەن ئىلىق ئاتلىق قىزنىڭ - بۇ ئىككى قىز
174. - نىڭ تويلۇق سىلىقى سانغا كىرگۈزۈلمىدى. قالغان
175. ئىككى ئوغۇلنىڭ، ئۈچ قىزنىڭ - بۇ قىزلار -

176. نى ياتلىق قىلىپ، ئوغۇللارغا كېلىن ئېلىپ بەرگەندە
177. قىلىنغان خىراجەت ئۆيدىن يېتىشمىگەنلىكتىن،
178. ئۆسۈمگە، تەڭ نىسبەتتە قوشۇپ قايتۇردىغانغا قەرز
ئېلىپ، ئېغىر قەرزدار
179. بولۇپ، قەرزنى تۆلەپ تۈگىتەلمەي، ئۆسۈمى بىلەن تەڭ
نىسبەتلىك پايدىسى
180. كۆپىيىپ، جەمئىي ئون يەتتە ياستۇق ئون يەتتە
181. ستىر بولدى. ئۈچ ئۆلۈم
182. ئۈزاتقاندىكى خىراجەت ئۆيدىن يەتمەي
183. ئۆسۈمگە، تەڭ نىسبەتلىك ئۆسۈملۈك قەرز ئېلىپ
قايتۇرۇپ
184. بولالماي، ئۆسۈمى، ئۆسۈملۈك پايدىسى قايتۇرۇلغىنى،
185. قايتۇرۇلمىغىنى بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي يەتتە
186. ياستۇق، قىرىق ستىر بولدى.

VII

187. ئاتام باسا توقىل ھايات ۋاقتىدا
188. بىر باقىرمۇ قەرز قويماستىن
189. تەكلىكنى، يەر - سۈنى ۋە ئۆي - ۋاقىنىڭ
190. ھەممىسىنى قويۇپ تاڭغۇتقا كەتكەنىدى. ئىككىنچى
191. يىلى سودا قىلىپ كۈچادىن يېرىم
192. ياستۇق قۈيما كۈمۈش، ئاتمىش
193. پارچە مالنى خالتا قىلىپ ئەۋەتتى. يەنە
194. باباقدىكى سامان ياپىغدىن
195. يەتتە پارچە يىپەكنى خالتا قىلىپ ئەۋەتتى. بۇددا
196. مۇرتى سۈمىتۇدىن بىر ياستۇق
197. قۈيما كۈمۈش ئەۋەتتى. ئۆزى
198. ئوغلىغا خوتۇن ئېلىپ بەرمىدى. قىزىنى كۈيئوغۇلغا
199. بەرمىدى. مەن تاماق ئاكامنىڭ مىلە -
200. ڠا قىز ئالدىم.

«كىرىم خاتىرىسى» توغرىسىدا تەتقىقات

بۇ ئىككى پارچە «كىرىم خاتىرىسى» ياپونىيىنىڭ ئوساكا ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان «ئەدەبىيات فاكۇلتېتى مۇھىم خاتىرىلىرى» ناملىق مەجمۇئەنىڭ 31 ـ، 32 ـ سانلىرى (قوشما سانى) دا 1991 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئېلان قىلىنغان (بۇ مەجمۇئەدە يەنە «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» مۇ بار).

بۇ «خاتىرە» نىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا ئۇ ئەينى دەۋردە، يەنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە پۈتۈلگەن خاتىرە بولۇپ، ئاساسلىقى ئىبادەتخانىلارغا قاراشلىق ۋەخپە يەرلەردىن يىغىۋېلىنىدىغان ئىجارە ھەققىگە تاپشۇرۇلىدىغان ئاشلىق (بۇغداي، قوناق، تېرىق قاتارلىق) لارنىڭ كىرىم خاتىرىسىدىن ئىبارەت.

«خاتىرە» دە تىلغا ئېلىنغان قوچۇ، ياڭىقىر، تۇراسۇزاق، ئۇلۇغ كۆل…… قاتارلىق يەر ـ جاي ناملىرىدىن قارىغاندا، ئەينى دەۋردە مەيلى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بولسۇن ياكى مانىستانلار بولسۇن، دىنىي ئورۇنلارغا بېرىلگەن سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىمكانىيەتلەرنىڭ كەڭرى بولغانلىقىنى چۈشىنىش مۇمكىن. چۈنكى مۇشۇ قىسقىغىنا ئىككى پارچە «كىرىم خاتىرىسى» دە كۆپلىگەن جايلاردا ئىبادەتخانىلارنىڭ ۋەخپە تېرىلغۇ يەرلىرى بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، ھۆكۈمران تەبىقىدىن قالسىلا دىنىي تەبىقىدىكىلەر مۇھىم مەۋقەگە ئىگە ئىدى. دىنىي تەبىقىدىكىلەر بەزىدە سوت

ئىشلىرىغا، دىپلوماتىيە ئالاقە ئىشلىرىغا ھەم ئىشتىراك قىلىشاتتى. شۇ سەۋەبلىكمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە دىنىي ئىشلارغا ئالاھىدە ئىمتىياز بېرىلگەنىدى. ئىبادەتخانىلارنىڭ شۇنچىۋالا نۇرغۇن ۋەخپە قىلىنغان يەرلەردىن ئىجارە ھەققى يىغىشقا مۇۋەپپەق بولۇشى ئەنە شۇ پىكرىمىزگە دەلىل بولالايدۇ.

«كىرىم خاتىرىسى» نىڭ باش ـ ئاخىرى قىسمەن ئۆكسۈك بولسىمۇ، شۇنىڭدەك قۇرلاردىكى سۆز ـ جۈملىلەرنىڭ زېدىلىنىشى بىر قەدەر ئېغىر بولسىمۇ، «خاتىرە» تېكىستىدە ساقلىنىپ قالغان قىسمىدىكى مەزمۇنلاردىن بىز يەنىلا بەلگىلىك مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيمىز.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يارىتىلغان مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىشتا، ئەڭ مۇھىمى بىرىنچى قول ماتېرىيالغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداقلا ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر، پۈتۈكلەر ئارىسىدىكى ئېلىم ـ بېرىم تىلخەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مەزكۇر «خاتىرە» مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. تەتقىقاتچىلارنىڭ ئىدىقۇتشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى يولداشلارنىڭ مۇشۇنداق بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا بولغان ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ «خاتىرە» نى قۇربىمىزنىڭ يېتىشىچە نەشرگە تەييارلىدۇق. كەسىپداشلارنىڭ تەنقىدىي پايدىلىنىشىنى سورايمەن.

«كىرىم خاتىرىسى» (1 - خاتىرە) نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. .... نىڭ ئالتى(سىغ)
2. (تارىغ) كىردى...... نىڭ (ئو)ن سىغ
3. تارىغ ك(ىر) دى. ئالتمىشاق(ىند) (لىڭ) (ب) ىر يىگرمى
4. سىغ بىش كۈر (ى)...... تارىغ كى(ر)دى. ياڭى
5. قىرى مانىس(ت)اننىڭ ياقا ت(ا)رىغتا قاز -
6. چىسى ئۈچ سىغ بىش كۈرى تارىغ بىرتى.
7. (ق) ۇمارنىڭ ...... يىگرمى سىغ يىتى كۈر(ى)
8. (ت) ار (د) غ كى(ر)دى...... ئالتمىشاقنىڭ تۆرت
9. (سىغ) تارىغ (كى)ر(دى) .... قۇتادمىش(نىڭ)
10. ...... سىغ (بى)ش (كۈرى) (تا) رىغ
كىرد(ى)......
11. (ت)وتوقنىڭ يىتمى(ش)
(شىغ)......
12. تارىغ كىردى. قانتۇرز
(لىڭ)......
13. كى(ر)د(ى). ياڭى قىرى م(از) ى
(ستا) نقى......
14. .... كىردى. ......تاقى
15. يىر (ئۈ)چ (شى) غ تارىغ كىردى. چاتى

16. .... (كۈر)ى ت(ا)رىغ بىردى. يانا......؟
17. • ...... كۈرى بىردى......... بىر شىغ (بى) ش
18. (كۈرى) ...... ئۇتۇرمىش بىش شىغ (ت) (ارىغ)
19. ...... ئىكى شىغ بىر كۈ(رى)
20. .... (ئۈ) چ شىغ ئىكى (كۈرى)......

(ئاخىرى ئۈكسۈك)

«كىرىم خاتىرىسى» (1 ـ) نىڭ
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى

1. .... نىڭ ئالتى (دادەن)
2. .... (ئاشلىق) كىردى. ...... نىڭ ئون دادەن
3. ئاشلىق كىردى. ئالتمىشاقنىڭ[1] ئونبىر
4. دادەن بەش كۇرى .... ئاشلىق كىردى. ياڭى
5. قىرى[2] مانىستانىنىڭ ئىجارىكەش دېھقانلىرىدىن بىر
6. قانچىسى ئۈچ دادەن بەش كۇرى ئاشلىق بەردى.
7. قۇمارۇ[3] نىڭ .... يىگىرمە دادەن يەتتە كۇرى
8. ئاشلىق كىردى. .... ئالتمىشاقنىڭ تۆرت
9. كۇرى ئاشلىق كىردى. .... قۇتادمىشنىڭ[4]
10. ...... دادەن بەش كۇرى ئاشلىق كىردى. ....
11. توتۇقنىڭ يەتمىش دادەن
12. ئاشلىق كىردى. قانتۇرنىڭ[5]......

---

① يەر ئىسمى.
② ياڭىقىرى - ياڭخى يېزىسىنىڭ قەدىمكى ئاتىلىشى بولۇشى مۇمكىن.
③ كىشى ئىسمى.
④ كىشى ئىسمى.
⑤ يەر - جاي نامى.

13. كىردى. ياڭىقىر مانىستاندىكى[1]......
14. ...... كىردى. ...... دىكى
15. يەر (دىن) ئۈچ دادەن ئاشلىق كىردى. چاتى (؟)
16. ...... كۇرى ئاشلىق بەردى. يانا ...... ؟
17. ...... كۇرى بەردى. ...... بىر دادەن بەش
18. كۇرى ...... ئۇتۇرمىش[2] بەش دادەن ئاشلىق
19. ...... ئىككى دادەن بىر كۇرى
20. ...... ئۈچ دادەن ئىككى كۇرى ......

(ئاخىرى ئۆكسۈك)

---

① مانى ئىبادەتخانىسى، ئىبادەتخانا مەنىسىدە.
② ئادەم ئىسمى. (؟)

«كىرىم خاتىرىسى» (2 - خاتىرە) نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. ………… (ي)اڭد (ق)ا. قو(چۇ) باشلاپ ئۆڭدىن
(كىد)ن بالد (ق)ىلار
2. ……… (يا) قالار تارىغ (ئۇئۇر) ……… ن
بىتىد مىز. ………(تا)قى
3. ……… داقى ………؟………… يىر ياقاسى (بە)……
4. ……… بۇ قاپچىتاقى يىر ياقاسى ئىكى شىغ بىش (كۇرى)
(ت)ارىغ
5. ……… يىرنىڭ ياقاسى (ئو)ن ش(غ)…………
6. ………… تاقى يىر ياقاسى سەكىز يگرمى شىغ
تارد(غ)………
7. ……… (ئا)لتى يگرمى شىغ ت(ا)رىغ، ئۇچ يگرمى
شىغ………
8. ……… (شد)غ تارىغ، ئون شىغ ئۇئۇر ئۆتۈكەن………
9. ……… (شد)غ ئۇئۇر ئۇتمىش قوشترتا ………
سەلتە………
10. ……… شىغ تارىغ، قاۋشۇر(م)ش ……
شاخانلارت(ا)………
11. ……… بىر (شىغ) بىشكۇرى تارىغ ئاسىغ……

(تە) پىز………
12. ……… تۇراسۇزاق ياقاسى يىتى يگرمى شىغ
تارىغ………
13. ………بايىق………؟……………؟………
دەكى ……… يا(قاسى؟)……
14. ………… ياقاسى تۆرت شىغ تارىغ بىش شىغ………
15. ……… شىغ تارىغ. ئىكى شىغ ئۇئۇ(ر)………
16. ……… (شد)غ ئۇئۇر قوڭۇزتا. ئۇلۇغ كۆلنۇڭ……
ئۇئۇر
17. ……… (شد)غ ئۇئۇر تازتا. ئا(ل)تى شىغ ئۇئۇر
شابىتا……
18. ……… ي(ىر) ياقاسى ئىكى شد(غ) (ئۇ)ئۇر ئالپ
ئوغۇلتا………… تا(قى) يىر
19. ……… تا…… ت(اقى) يىر ياقاسى (ب)ىر شىغ
ئۇئۇر………قا يۇڭلاغىن……
20. ……… (م)ا(ند)ستانتاقى يىر ياقاسى توقۇز شد(غ)
(ئا)لتى كۇرى تارىغ
21. ………… (ئۇ)ئو(ر)(ي)اقالاردىن كىرمىشىن كۆرۈپ
كىگۇ(رە) قىلغۇ ئول.
22. ……… (ئۇ)چ شىغ ئۇئۇر قانتۇر ئوغۇلىنتا ……
نۇڭ……
23. …… بۇغداي بولتى. يۇز ي(ىت)مى ئوتۇز شىغ بىر
كۇرى.
24. ……… (ئۇئۇر)(ت)وقۇز ئون ئۇچ شد(غ)(تۆ)ر(ت)
كۇرى.

«كىرىم خاتىرىسى» (2 ـ) نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. .... كۈنى. قوچۇدىن باشلاپ شەرق ۋە غەربتىكى شەھەرلەردىن
2. ...... ئىجارە (ھەققى) ئۈچۈن تاپشۇرۇلىدىغان ئاشلىق زىرائەتلەرنى خاتىرىلىدۇق. .... دىكى
3. ...... دىكى ....؟ يەرنىڭ ئىجارىسى (بە)........
4. ...... بۇقاپچىدىكى[1] يەرنىڭ ئىجارە ھەققى ئىككى دادەن[2] بەش كۇرى[3] ئاشلىق
5. ...... يەرنىڭ ئىجارە ھەققى ئون دادەن ....
6. ...... دىكى يەرنىڭ ئىجارە ھەققى 18 دادەن ئاشلىق ....
7. ...... 16 دادەن ئاشلىق، 13 دادەن...........
8. ...... دادەن ئاشلىق ئۆتۆكەن (؟)..............
9. ...... دادەن تېرىق، ئۇتمىش قوشتىردا[4]... سەلىدە[5]........
10. .... دادەن ئاشلىق يىغىلىپتۇ......... شاخانلاردا (؟)........

---

[1] بۇقاپچى — يەر ئىسمى.

[2] دادەن — ئاشلىق ئۆلچەم بىرلىكى ئاتالغۇسى.

[3] كۇرى — ئاشلىق ئۆلچەم بىرلىكى ئاتالغۇسى، بىر كۇرى 40 جىڭ ئەتراپىدا، بىر دادەن ئاشلىق 400 جىڭ ئەتراپىدا بولىدۇ.

[4] ئۇتمىش قوشتىر — كىشى ئىسمى.

[5] سەلى — كىشى ئىسمى.

11. ...... بىر دادەن بەش كۇرى ئاشلىق پايدا ...... بىنەملىك......
12. ...... تۇراسۇزاق ...... دىكى[1] ئىجارە ھەققى...
13. .... بايىق (؟)..........دىكى ....ئىجارە ھەققى ....
14. ...... ئىجارە ھەققى تۆت دادەن ئاساسي ئاشلىق، بەش دادەن.........
15. .... ؟ دادەن ئاساسي ئاشلىق، ئىككى دادەن تېرىق........
16. .... ؟ دادەن تېرىق قوڭۇز ـ تا(؟). ئۇلۇغ كۆلنىڭ[2]........ تېرىق.
17. .... دادەن تېرىق تازدا. ئالتى دادەن تېرىق شابىدا........
18. .... يەرنىڭ ئىجارە ھەققى ئىككى دادەن تېرىق. ئالب ئوغۇلدا...... دىكى يەر
19. .... دىكى يەر ئىجارە ھەققى بىر دادەن تېرىق .... غا كىرەكلىك ....
20. .... مانىستاندىكى يەرنىڭ ئىجارە ھەققى توققۇز دادەن ئالتى كۇرى ئاشلىق
21. .... تېرىق ئىجارە ھەقلىرىنىڭ كىرىم قىلىنىشى كۆزدىن كەچۈرۈلۈپ كىرىم خاتىرىسىگە ئېلىندى.
22. .... ئۈچ دادەن تېرىق قانتۇر ئوغلىدا...... نىڭ ......
23. .... بۇغداي 127 دادەن بىر كۇرى
24. .... تېرىق 93 دادەن تۆرت كۇرى بولدى.

---

[1] تۇرا سۇزاق — تۇركەنت، تۇر مەھەللە دېگەن مەنىلەردە. پىچان سۇ بېشى بىلەن لەمجىنىڭ ئارىلىقىدا تۇر مەھەللە (يوغان تۇر ياكى تۇركارىز) دېگەن كەنت بار.

[2] ئۇلۇغ كۆل — يەر ـ جاي نامى، بۇ جاي سىڭگىم يېزىسىنىڭ غەربىگىرەك، يالقۇنتاغنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. هازىرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

«هەر خىل ئالۋاڭ - ياساقلارنى تاپشۇرۇش خېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. بۇ - ساچى
2. بۇيرۇق بەگى بولمىش
3. - تە بىرمىشىم ئۆڭۈ
4. - كە ئىكى بادمان مىن[1] ب(يانا)
5. ئىكى بادمان ئەت[2] تۇكى
6. ئىكى بادمان بىر بوغۇز(لىغ)
7. ئات بىر كۇرى بورسۇ[3] (بىر)
8. تاپىغ - چى[4] ئوتۇڭ
9. ئۆكتۇش ئۆندە بىر
10. تاپىغ - چى بىس باغ
11. ئوت بىر تىڭچەن ياغ
12. ئۈچ باغ ئوتۇڭ ئۆندە
13. تەمىر ئىلچىكە
14. يارىم بۆز ب لۇك -(چۇڭ)
15. لۇگ باغشى - قا يارىم بۆز

① مىن — ئۇن.
② ئەت — گۆش.
③ بورسۇ — پۇرچاق.
④ تابىغچى — ئىشلەمچى، مالاي.

16. ب يانا يارىم بۆز تۇرپا
17. - لىغ - قا ب سىچىغان چى - نىڭ
18. يۇمشاق بۆز - كە بىر بۆز
19. ب سىچغان - چى ئۆز (ئىگە)
20. ئۇلاغ - قا ئىكى......
21. قاي ساغىغ - قا ئىكى
22. بۆز ب يازمىش
23. كەز - ئىك - تە[1] ئۈچ بادمان
24. ئەت ئۈچ بادمان تۇكى
25. مىن ب بىر تابىغ بور
26. بىر تىڭچان[2] ياغ ب
27. ئوتچى بۇيرۇق بەگى
28. بولمىش - قا بىرمىشىم
29. كەز - ئىك تە ئىكى بادمان
30. مىن ب ئىكى بادمان
31. ئەت ...... ئەگتەچىن غۇ...
32. - قا بىر تاپىغ - چى
33. يانا سىسىر ئەۋ[3] - ئىگە
34. بىر بادمان ئەت ب
35. يانا يىتى قارى بۆز
36. لۇكچۇڭ - لۇگ - كەب
37. چاڭىر تايىسى[4] ئەۋ (ئىگە)

① كەزىكتە — نۆۋەتتە، رەت بويىچە، تەرتىپ بويىچە.

② تىڭچان — لى جىڭۋېي ئەپەندى بۇ سۆزنى خەنزۇ تىلىدىكى《灯盏》دىن كەلگەن دەپ قارايدۇ.
③ ئەۋ — ئۆي، چېدىر.
④ تايىشى — ھەزرەت، پىر، ئۇستاز.

38. بىتكەچى[1] ـ لەر ـ (كە بىر)
39. قوي(ـ)ن ـ قا بىر (يارىم)
40. بۆز …… قاي……

«ھەر خىل ئالۋاڭ ـ ياساقلارنى تاپشۇرۇش خېتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. بۇ ساچى
2. بۇيرۇق بېگى بولغان
3. چاغدا، مەن تۆلىگەن ھەر خىل سېلىقلار تۆۋەندىكىچە:
ئۆگۈ
4. گە ئىككى بادمان ئۇن (يەنە)
5. ئىككى بادمان ئەت بىلەن
6. ئىككى بادمان يۇڭ، بىر سويۇلىدىغان
7. ئات، بىر كۆرى پۇرچاق، (بىر)
8. ئىشلەمچى، ئوتۇن
9. يارىدىغان بىر
10. ئىشلەمچى، بەش باغ
11. ئوت، بىر چىراقلىق ياغ،

---

① بىتكەچى — يازغۇچى، كاتىپ.

12. ئۈچ باغ ئوتۇن بەردىم.
13. تەمىر ئىلچىگە
14. يېرىم بۆز، لۇك(چۇڭ)
15. لۇك باخشىغا يېرىم بۆز،
16. يەنە تۇرپالىقا يېرىم بۆز بەردىم.
17. سىچغانچىغا
18. يۇمشاق بۆز ـ كە ئىشلىتىدىغان بىر بۆز
19. بەردىم. سىچىغانچىنىڭ ئۆزىگە
20. ئىككى ئۇلاغ……
21. قاي ساغىغقا ئىككى
22. بۆز بەردىم. ئارقىدىنلا
23. نۆۋەت بىلەن ئۈچ بادمان
24. ئەت ـ ئۈچ بادمان يۇڭ بىلەن
25. ئۇن بەردىم. بىر تابىغ بور
26. بىر چىراغلىق ياغ بەردىم.
27. ئوتچى بۇيرۇق بېگى
28. بولغان چاغدا، تۆلىگەن ھەر خىل سېلىقلار تۆۋەندىكىچە:
29. تەرتىپ بويىچە ئىككى بادمان
30. ئون ئىككى بادمان
31. ئەت بەردىم. ئەكتەچىن غۇ……
32. غا بىر ئىشلەمچى بەردىم.
33. يەنە سىسىر ئائىلىسىگە
34. بىر بادمان ئەت بەردىم.
35. يەنە يەتتە قارى بۆزنى
36. لۇكچۇنلۇككە بەردىم.
37. چاكىر ھەزرەت ئائىلىسىگە
38. پۇتۇكچىلەر (گە بىر)
39. قوي، بىر (يېرىم)
40. بۆز بەردىم. قاي ……

«ئۆز ئوغلىنى گۆرۈگە قويۇش ھەققىدىكى تىلخەت» توغرىسىدا تەتقىقات

بۇ تىلخەتنى 1898 ـ يىلى پېتېربۇرگ خانلىق ئاكادېمىيىسى تۇرپان رايونىغا ئەۋەتكەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تاپقان، رادلوف شۇ قېتىمدا تېپىلغان يازما يادىكارلىقلارنى رەتلەپ، تەتقىق قىلىپ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلار» دېگەن ئەسەرنى نەشر قىلدۇرغان. مەزكۇر تىلخەت شۇ ئەسەرنىڭ 100 ـ 101 بەتلىرىدە 57 ـ نومۇر بىلەن ئېلان قىلىنغان. رادلوف ئۇنى ترانسكرىپسىيىلەشتۈرگەن ھەمدە نېمىسچە تەرجىمىسىنى قوشۇپ بەرگەن.

بۇ تىلخەت گەرچە 12 قۇر خەت بار قىسقا يازما يادىكارلىق بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىلمىي قىممىتى خېلى يۇقىرى، چۈنكى ئۇنىڭدىن ئۆز ئوغلىنى گۆرۈگە قويۇپ، پۇل قەرز ئېلىشتەك تارىخىي، ئىجتىمائىي ھادىسىنى چۈشىنىشكە ئىمكان تاپىمىز. ئىلگىرى بىز ئۇچراتقان قەدىمكى يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە، قۇل ئېلىپ ـ سېتىش، قۇلنى ئەركىنلىككە چىقىرىش، پاختا، بۆز، ئۈزۈم شارابى ۋە كۈنجۈت قاتارلىق نەرسىلەرنى قەرزگە ئېلىش، يەرنى، ئۈزۈملۈك باغنى ئىجارىگە بېرىش ياكى سېتىش ھەققىدىكى مەزمۇنلار كۆپرەك ئۇچرايتتى. بىز مۇشۇ ھۆججەت ۋەسىقىلەردىكى مەزمۇنلار ئاساسىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى چۈشىنىپ كەلگەن. مەزكۇر تىلخەت بىزنىڭ ئىدىقۇتنىڭ تارىخىي ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشىنىشىمىزدە مۇھىم بىر مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

«ئۆز ئوغلىنى گۆرۈگە قويۇش ھەققىدىكى تىلخەت» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. (كۈسكۈ يىل ئىكىنتى ئاي سەكىز ئوتۇز) ۇزقا ماڭا كەدىرەكە يوڭلاغلىق
2. (كۈمۈش كەرگەك بولۇپ ئۆ)زۈمتە توغمىش بۈلمىش ئاتلىغ تويىن ئوغلۇمنى يىگەن قارا
3. (تۈتۈق كۆمە) ۈشكە قامبۇقدۇ تۈتۈڭغا يارىم ياستۇق كۈمۈشكە تۈتۈق
4. (بىرتىم) بۇ تۈتۈق كۈمۈشۈگ تۈتۈق بىرمىش كۈن سوڭ مەن كەدىرە بېش
5. (ئوتۇز) ىـ (ا) تىر يارماق كۈمۈش ساناپ ئالتىم. مەن قامبۇقدۇ تۈتۈڭ بىرتىم. بۇ
6. بۈلمىشقا قامبۇقدۇ تۈتۈڭ ئەركلىگ بولزۇن. مەن قامبۇقدۇ تۈتۈڭ بىرتكە
7. بۈرسار بۈلمىشقا تون ئەتۈك ئاياق باس بىرمەزمەن، ئەۋتەگ يوغۇن ئىش
8. ئىشلەتسەر مەن ئىلىنىڭ تۈتۈق ياڭىچا بىرۈرمەن قالمىش تۈرۈسى يەكى
9. تۈتۈڭ ياڭىنچا بولزۇن تانۇق ئاقبىرا تانۇق قاتقاي بۇ تامغا مەن كەدىرەنىڭ ئول
10. كۈسكۈ يىل ئىكىنتى ئاي سەكىز ئوتۇزقا مەن كەدىرە

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap

قامبۇقدۇ تۇتۇڭغا
11. تۇتۇڭ بىرمىش بۇلمىش ئاتلىغ ئوغۇلۇمنىڭ بېش
ئوتۇز ساتىر كۆمۈشنى تۇكەل ئالتىم. تانۇق
12. مەن قارىمدۇ تۇتۇڭ كەدىرەكە ئايتىپ بىتتىم،
بۇ تامغا مەن كەدىرەنىڭ ئول.

«ئۆز ئوغلىنى گۆرۈگە قويۇش ھەققىدىكى تىلخەت» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. چاشقان يىلى 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، مەنكى
كەدىرەگە خىراجەت ئۈچۈن
2. كۈمۈش لازىم بولۇپ، ئۆزۈمدىن تۇغۇلغان بۇلمىش
ئاتلىق راھىب ئوغلۇمنى يىگەن قارانىڭ
3. گۆرۈگە قويغان كۈمۈشنى قايتۇرماق بولۇپ،
قامبۇقدۇ تۇتۇڭغا يېرىم ياستۇق[1] كۈمۈشكە گۆرۈگە
4. تۇتۇپ بەردىم. بۇ گۆرۈ ھېسابىغا، گۆرۈ قويغان
كۈننىڭ ئەتىسى مەن كەدىرە
5. يىگىرمە بەش ساتىر يارماق كۈمۈش ساناپ
ئالدىم؛ مەن قامبۇقدۇ تۇتۇڭ تۇگەل ساناپ بەردىم. بۇ
6. بۇلمىشقا قامبۇقدۇ تۇتۇڭ ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ.
ئەگەر مەن قامبۇقدۇ تۇتۇڭ باجنى ئۇستۇمگە ئالسام،

---

(1) ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئالتۇن ياستۇق، كۈمۈش ياستۇق، ساتىر، باقىر قاتارلىق قۇيما ۋە پارچە ئالتۇن ـ كۈمۈش پۇل نامى، ئاتالغۇلىرى بولغان. بىر ئالتۇن ياستۇق 2274 گرام بولۇپ، كۈمۈش ياستۇقنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئوندىن بىرىگە، يەنى 22.74 گرام قىممىتىدە بولغان. شۇنداق بولغاندا يېرىم ياستۇق كۈمۈش 11.37 گرام قىممىتىدە بولىدۇ. بىر كۈمۈش ياستۇق 50 ساتىر، بىر ساتىر 100 باقىر ھېسابلىناتتى. 1.5 ساتىرغا بىر قوي ئالماشتۇرۇلاتتى.

7. ئۇ هالدا بۇلمىشقا كىيىم ـ كېچەك بەرمەيمەن؛ ناۋادا ئۇنى ئۆيىنىڭ ئېغىر ئىشلىرىغا
8. سالسام، ئەلنىڭ گۆرۇ ـ تۇتۇق قائىدىسى بويىچە تەمىنلەيمەن، كونا ئادەتچە ـ
9. گۆرۇ ـ تۇتۇق قائىدىسى بويىچە بولغاي، گۇۋاهچى ئاقىىرا، گۇۋاهچى قاتقاي، بۇ تامغا مەن كەدىرەنىڭ
10. چاشقان يىلى ئىككىنچى ئاينىڭ 28 ـ كۈنى مەن كەدىرە قامبۇقدۇ تۇتۇڭغا
11. گۆرۇ ـ تۇتۇڭغا بەرگەن بۇلمىش ئاتلىق ئوغلۇم هېسابىغا بېرىلگەن 25 ساتىر كۈمۈشنى تۇگەل ساناپ ئالدىم. گۇۋاهچى
12. مەن قارىمدۇ تۇتۇڭ كەدىرەنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە ئاساسەن يازدىم. بۇ تامغا مەن كەدىرەنىڭ.

«ئايال كىشىنى ساتقانلىق ھەققىدىكى تىلخەت» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. بىچىن يىل چاقسا پۇت ئاي ئىكى ياڭد ـ
2. ىقا ماڭا تەدمىلىگ قارا بۇقا
3. ئىكەگۈكە قاچىلىق كەرگەك بولۇپ
4. قۇتلۇغ ئاتلىغ قاتۇن كىشىنى ساتىپ
5. قۇتلۇغ تەمۇرتىن يۈز ئەلىگ قالىن بۆز
6. ئالتىمىز بۇ يۈز ئەلىگ بۆزنى
7. ساتىغ قىلمىش كۈن ئۇزەبىز
8. تەدمىلىگ قارا بۇقا ئىكەگۈ تۇكەل
9. ساناپ ئالتىمىز مەن قۇتلۇغ تەمۇر
10. يەمە تۇكەل ساناپ بىرتىم بۇ قۇتلۇغ
11. ئاتلىغ قاتۇن كىشىكە مىڭ يىل
12. تۇمەن كۈنكە تەگى قۇتلۇغ تەمۇر ئەركلىگ
13. بولزۇن تاپلاسا ئۆزى تۇتزۇن
14. تاپلاماسا ئادىن كىشىكە ساتزۇن
15. بىز تەدمىلىگ قار(ا) بۇقا ئىكەگۈ
16. ـ نۇڭ ئاغامىز ئىنىمىز ئونلۇغۇمۇز
17. يۈزلۈگۈمۈز كىمچە كىمە بولۇپ
18. چام چارىم قىلمازۇن ئەركلىگ بەگ
19. ئىشى ئىلچى يالاۋاچ كۈچىن تۇتۇپ

20. چاملاسارلار يۇلايىن ئالايىن تىسەر
21. ـ لەر بۇ قۇتلۇغ تەگ ئىكى كىشى ياراتۇ
22. بېرىپ سۆزلەرى يورىمازۇن چاملاغۇچى
23. كىشى كۆ قورلۇغ بولزۇن قۇتلۇغ تەمۇر
24. قورسىز بولزۇن تانۇق تۇردۇنە تانۇق
25. تۇرۇر مۇڭسۇز تانۇق تورچى تانۇق تويىن
26. بۇ نىشان بىز تەدمىلىگ قارا بۇقا ئىكەگۇ
27. ـ نىڭ ئول، مەن تۇڭما ياخشى تەدمىلىگ
28. قارا بۇقا ئىكەگۇكە ئىنچىكە ئايىتىپ بىتتىم.
29. بۇ نىشان مەن تانۇق تۇرەدۇنىڭ ئول
30. بۇ نىشان مەن تانۇق مۇڭسۇزنىڭ ئول
31. بۇ نىشان مەن تانۇق تورچىنىڭ ئول
32. بۇ نىشان مەن تانوق تويىننىڭ ئول
33. قۇتلۇغ نۆڭ
34. باش بىتىگى ئول

«ئايال كىشىنى ساتقانلىق ھەققىدىكى تىلخەت» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. مايمۇن يىلى 12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى
2. مەنكى تەدمىلىگ ھەم قارا بۇقا
3. ئىككىمىزگە خىراجەت كېرەك بولۇپ،
4. قۇتلۇغ ئاتلىق ئايال كىشىنى سېتىپ،
5. قۇتلۇغ تۆمۈردىن يۈز ئەللىك يىرىك بۆز
6. ئالدۇق. بۇ يۈز ئەللىك بۆزنى
7. سودا قىلغان كۈنى بىز
8. تەدمىلىگ، قارا بۇقا ئىككىمىز تۈگەل
9. ساناپ ئالدۇق. مەن قۇتلۇغ تۆمۈرمۇ
10. تۈگەل ساناپ بەردىم. بۇ قۇتلۇغ
11. ئاتلىق ئايال كىشىگە مەڭگۈگە
12. قۇتلۇغ تۆمۈر ھوقۇقلۇق
13. بولسۇن، خاھلىسا ئۆزى تۇتسۇن،
14. خاھلىمىسا باشقا كىشىگە ساتسۇن.
15. بىز ـ تەدمىلىگ، قارا بۇقا ئىككىمىزنىڭ
16. ئاغا ـ ئىنىلىرىمىز، ئۇرۇق ـ
17. تۇغقانلىرىمىزدىن ھېچكىم
18. جېدەل ـ غەۋغا قىلمايدۇ؛ ھوقۇقلۇق بەگ

19. ئەمەلدارلارنىڭ ئاياللىرى ئارقىلىق ياكى ئەلچىلەر ئىمتىيازىغا تايىنىپ
20. جېدەل - غەۋغاقىلىپ ئېلىپ كېتىمەن دېگۈچىلەر بولسا،
21. مۇشۇ قۇتلۇغتەك ئىككى ئايالنى ئۇستەكلەپ
22. بەرگەندىن تاشقىرى سۆزلىرى ئىناۋەتسىز بولغاي، جېدەل
23. قىلغۇچى زىيان تارتقاي، قۇتلۇغ تۆمۈر
24 زىيانسىز بولغاي، گۇۋاهچى تۇرەدۇ، گۇۋاهچى
25. تۇرۇر مۇڭسۇز. گۇۋاهچى تورچى، گۇۋاچى تويىن
26. بۇ ئىمزا بىز - تەدمىلىگ بىلەن قارا بۇقا ئىككىمىز -
27. نىڭدۇر. مەن تۇڭما باخشى تەدمىلىگ بىلەن
28. قارا بۇقا ئىككىسىگە تەپسىلي ئېيتقۇزۇپ پۈتتۈم
29. بۇ ئىمزا مەن گۇۋاهچى تۆرەدۇنىڭ
30. بۇ ئىمزا مەن گۇۋاهچى مۇڭسۇزنىڭ
31. بۇ ئىمزا مەن گۇۋاهچى تورچىنىڭ
32. بۇ ئىمزا مەن گۇۋاهچى تويىنىنىڭ
33. بۇ، قۇتلۇغنىڭ
34. باش پۈتۈگى(ئاساسلىق تىلختى).

«پۇل قەرز ئېلىش هۆججىتىنى تولۇقلاش بىتىگى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. ئىت يىل ئىكىنتى ئاي توقۇز ياڭىقا مەن
2. قانتۇرمىش توغ (ر)ىل كەدىرەكە بىرمىش ئاسىغلىغ[1]
3. بىش س (ا)تىر كۈمۈشۈگ تۈكەل ئالتىم ئۆڭ
4. بىتىگى يوق بولمىشقا بۇچۇڭ[2]بىتىگ
5. بىرتىم: كىن ئۆكتۈن[3]ئانىڭ بىتىگى
6. ئۈنسەر: يورىم (ا)زۇن بۇچۇڭ بولزۇن:
7. تانۇق[4]يەكە باش تانۇق بۇرچۇي
8. بۇ ت (ا)مغا مەن قانتۇرمىش تۇغ (ر)ىلىنىڭ ئول

---

① ئاسغىلىغ — پايدىلىق، مەنپەئەتلىك، نەتىجىلىك دېگەن مەنىلەردە بولۇپ، بۇ يەردە «ئۆسۈم» مەنىسىدە كەلگەن.
② بۇچۇڭ — بۇ سۆزنى لى جىڭۋېي ئەپەندى خەنزۇچىدىكى «补充» دىن كەلگەن دەپ تونۇيدۇ.
③ ئۆكتۈن — ئالدى.
④ تانۇق — گۇۋاهچى، گۇۋاه، شاهىت، ئىسپات.

«پۇل قەرز ئېلىش ھۆججىتىنى تولۇقلاش بىتىگى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. ئىت يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى مەن
2. قانتۇرمىش توغ(ر)ىل كەدىرەگە بەرگەن ئۆسۈملۈك
3. بەش س (ا)تىر كۈمۈشنىڭ ھەممىسىنى ئالدىم. ئۈنىڭ
4. بىتىگى يوقاپ كەتكەچكە، تولۇقلىما بىتىگ
5. بەردىم: كېيىن ئۈنىڭ ئاۋۋالقى بىتىگى
6. چىقىپ قالسا ئىناۋەتسىز بولسۇن، مۇشۇ تولۇقلىما بىتىگ (ئىناۋەتلىك) بولسۇن.
7. گۇۋاھچى يەكە باش گۇۋاھچى بۇرچۇي
8. بۇ ت(ا)مغا مەن قانتۇرمىش تۇغ(ر)ىلنىڭ

«ئىشقا تەيىنلەش خېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. توڭۇز يىل ئۈچۈنچى ئاي بىر ئو(تۇز - قا)
2. م (ا)سما د(ا)ر - لار - نىڭ بىر يول ئاتىن[1]
3. تاياقى - تاقى يولچى - قا[2] بىرۇ -ۇن

«ئىشقا تەيىنلەش خېتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

1. توڭگۇز يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى
2. م(ا)سماد(ا) رنىڭ بىر ئېغىر يۈك توشۇيدىغان ئېتىنى
3. تاياقى - تاقىدىن كەلگەن يولۇچىغا بەرسۇن.

---

[1] يول ئاتىن — ئەسلى مەنىسى يول يۈرىدىغان ئات بولۇپ، بۇ تېكىستتە ئېغىر يۈك توشۇيدىغان ئات دېگەن مەندە كەلگەن.

[2] يولچى — «يول باشلىغۇچى» ، «يولۇچى» دېگەن مەنىلەردە بولۇپ، بۇ يەردە يولۇچى مەنىسدە كەلگەن.

«هاشار ـ سىلىق بەلگىلەش پەرمانى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. ئىت يىل سەككىزىنچى ئاي
2. (ئىك)ى يەگىرمىكە بۇ تۇش ـ [1] تا
3. (بورلۇ)قچى ـ لار[2] تىلەر بولۇپ قال(ىن)
4. (كۆ)پ ئىش بولمىش ئۈچۈن
5. ئىنچۇ[3] قىلىغى بىلە. ئىنچۇ
6. بورلۇق ـ چى كەزىكتە بارچا
7. بارزۇن سالىغ بىرگۇ بولمىش
8. ئۈچۈن نوم قۇلى چاتىن
9. باي تەمۇر بۇ ئۈچەگۇ
10. (سالىغى) نى بۇيان قارا ـ قا
11. بىرۇ ـ ۇن

---

① تۇش — ۋاقىت، پەيت، ئەھۋال.
② بورلۇقچى — تەكلىكتە ئىشلىگۈچى باغۋەن.
③ ئىنچۇ — دۆلەتكە تەۋە يەرلەر ياكى قۇل مەنىسىدە.

«هاشار ـ سىلىق بەلگىلەش پەرمانى» نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. ئىت يىلى 8 ـ ئاينىڭ
2. 12 ـ كۈنى، مۇشۇ پەيتتە
3. ئۈزۈمزارلىقتا باغۋەن بولغۇچىلار
4. ئىش بەك كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن
5. (ھەر قانداق) خانلىق
يەرگە ئىشلىگۈچىلەر بىلەن خانلىق
6. تەكلىككە ئىشلىگۈچى باغۋەنلەر نۆۋەت بىلەن
7. بارسۇن، سىلىق تاپشۇرىدىغان بولغانلىقتىن
8. نوم قۇلى چاتىن بىلەن
9. باي تۆمۈر ئۈچەيلەننىڭ
10. سىلىقىنى بۇيان قاراقا
11. بەرسۇن.

«ئات بېجى ئېلىش خېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. چوبا يىغمىش ئاتى بىش باقىر
2. ق ··· ئى تۇغرىر ئاتى بىش باقىر
3. قىر چەچەك ئاتى بىش باقىر
4. ياغمىش تان ئاتى بىش باقىر
5. يەگەنچۇك ئاتى بىش باقىر
6. تەمىر ئاساغ ئاتى بىش باقىر
7. ئىرچۇك ئاتى بىش باقىر
8. ئىق پا ئاتى بىش باقىر
9. بىرىپ چوئۇ ئالز ـ ۇن
10. قوپچىر ـ قا

«ئات بېجى ئېلىش خېتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. چوبا يىغمىشنىڭ ئېتىغا بەش باقىر[①]
2. ق ······ ئى تۇغرىرنىڭ ئېتىغا بەش باقىر
3. قىر چەچەكنىڭ ئېتىغا بەش باقىر
4. ياغمىش تاننىڭ ئېتىغا بەش باقىر
5. يەگەنچۇكنىڭ ئېتىغا بەش باقىر
6. تەمىر ئاساغنىڭ ئېتىغا بەش باقىر
7. ئىرچۇكنىڭ ئېتىغا بەش باقىر
8. ئىقپانىڭ ئېتىغا بەش باقىر
9. بېرىپ چوئو[②] ئالسۇن. قوپچىر؟ بېجى ئۇچۇن پۇل ئېلىنسۇن.
10. قوپچىرغا······

① باقىر — ئېغىرلىق بىرلىكى (ئالتۇن، كۈمۈش) ياكى پۇل بىرلىكى.
② چوئو — بىر خىل پۇل بولۇشى مۇمكىن.

«ئارا تۆمۇرنىڭ تەكلىكنى ئىجارىگە ئېلىش تىلخېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. ئىت يىل ي(ە)گ(ە)رمىنچ ئاي ئون ياگمقا م(ە)ن ئارا تەمۇر تۇرىقا
2. بىتىگ بىرۇر ـ مەن تۇرى ـ نىڭ بورلۇق ـ نىڭ ماڭا قىلىپ بىرمىش
3. باش بىتىگ ئىدىش بىتىگ[1] ئول سوڭ بايان چىن بىتىگ
4. ئول تىپ چام چارىم قىلماز ـ مەن بورلۇق ـ ئىنقاچان تىلەسەر نەگۈكە م ـ ا
5. قالت(ە)مايىن يانتۇرۇپ بىرۇرمەن يان ـ ا توقۇز يىل ئەت لەمىشكە
6. ئالتىمىش تەمبىن[2] سۇچۇك ياق[3] ـ ا ـ نى كۆنى بە ـ رۇرمەن بۇ سۆز ـ كە
7. تانۇق سەكىنچ قار ـ ا تانۇق بۇت ئاشىرى بۇ نىشان مەن ئار ـ ا تەمۇرنىڭ ئول
8. م(ە)ن بارق تۇرمىش ئارا تەمۇر ئاق ـ ئا ـ قا ئايىتىپ بىتتىم.

---

① ئىدىش بىتگ ـ ئاخىرقى پۈتۈشكەن ھۆججەت.

② تەمبىن — ئېغىرلىق ئۆلچىمى.

③ سۇچۇك — ھاراق، مەي.

«ئارا تۆمۇرنىڭ تەكلىكنى ئىجارىگە ئېلىش تىلخېتى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى

1. ئىت يىلى 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى مەن ئارا تۆمۈر تۇرىغا
2. تۇرىنىڭ بورلۇقىنى ئىجارىگە ئالغانلىقىم ئۈچۈن بىتىگ بېرىمەن.
3. بۇ باش بىتىگ ھەم ئاخىرقى پۈتۈشكەن بىتىگدۇر. بۇندىن كېيىن ھەرگىزمۇ ئەسلىدىكى بىتىگ ئۈچۈن
4. جېدەل ـ غوۋغا قىلمايمەن. بورلۇقنى قاچان سورىسا قانداقلىقى بولمىسۇن
5. قەتئىي كېچىكتۈرمەي قايتۇرۇپ بېرىمەن. يەنە توققۇز يىلى ئىشلەتكەنلىكىم ئۈچۈن
6. ئاتمىش تەمبىن سۇچۇكنىڭ ھەققىنى تۆلەپ بېرىمەن. بۇ سۆزگە
7. گۇۋاھچى سەكىنچ قارا. گۇۋاھچى بۇت ئاشىرى. بۇ ئىمزا مەن ئارا ـ تۆمۈرنىڭدۇر.
8. مەن بارق تۇرمىش ئارا تۆمۈر ئاكاغا ئېيتقۇزۇپ پۈتتۈم.

www.uyghurkitap.c

«كۆنى قۆزنىڭ قۇل ئازاد قىلىش ھەققىدىكى تىلخېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۆر نومۆرى:

1. تاقىغۇ يىل ئۇچۇنچ ئاي ئىكى ياڭىقا مەن
2. كۆنى قۆز ئاغرى ئىگكە[1] تەگىپ ئۆل(ۋ)پ ئىدىپ
3. بورغايمەن تىپ سىڭۆي تۆتۆك بەگكە
4. كۆدەگۆم[2] ئىلكەكە كىڭەشىپ ئايتىشىپ
5. كەڭشتە توغمىش بۆقا قۆلى ئاتلاغ
6. ئوغۇلۇنقا ئۆگكە قاڭقا بۆيانى
7. تەگزۆن[3] تىپ بوش بىتىگ[4] بىرتىم
8. بۆ كۆنتە مىنچا بۆقا قۆلىنىڭ
9. ئۆرۆ تاغقا قودى قۆئۆمقا بارسار[5]
10. ئۆز كۆڭۆل ـ ئىنچە بۆيان بىرەپ يورزۆن
11. مەنىڭ قاتىنلارىم تىرىگە(؟) ـ لتىمىش ـ ە باشلاپ

---

① ئىگ — كېسەل، ئاغرىق.
② كۆدەگۆم — كۆيئوغلۆم.
③ ئۆگكە قاڭقابۆيانى تەگزۆن ـ ئاتا ـ ئانامغا ساۋابى تەگسۆن.
④ بوش بىتىگ — ھۆرلۆك خېتى، ئەركىنلىك خېتى.
⑤ ئۆرۆ تاغقا قودى قۆئۆمقا بارسار — مەيلى قايەرگە بېرىپ نىمە قىلىشىدىن قەتئىينەزەر.

12. ئەۋتەكى قاتىنلارىم مەنىڭ توغمىشلارىم
13. كىم ي(ە)مە چاملا(از) ـ ۇنلار. چاملا سارلار
14. ئىچكەرۆ[1] ئاغىلىقا[2] بىر ئالتۆن ياستۆق
15. قوچۆ بەگىڭە بىر ئات بالىق بەگىڭە بىر
16. ئۆد[3] بىرىپ ئاغىر قىنقا تەگزۆن تانۆق
17. تۆرت ماخاراچ تەڭرىلەر تانۆق يىتى ئەكە بالتىز
18. تەڭرىملەر يوڭقۆقى (؟) . تانۆق ئىكىچى تانۆق ئەر توڭا
19. بۆ بىتىگنى ئاقاسى بۆقساڭ توي(ـ)ن ئۆسكىنتە
20. قاتىنلارىمقا ئايتىپ بىرتىم بۆ تامغا مەن
21. لىكەنىڭ ئول مەن قاۋسىن ـ تۆ ئايتىپ بىتىتىم.

---

① ئىچكەرۆ — ئىچى، ئوردا ئىچى.
② ئاغىلىق — خەزىنە، ئىسكىلات، ئامبار.
③ ئۆد ـ كالا.

«كۆنى قۇزنىڭ قۇل ئازاد قىلىش هەققىدىكى تىلخېتى» نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. ئىت يىلى 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۇنى، مەن
2. كۆنى قۇز ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولغانلىقىم
ئۇچۇن ئۆلۇپ كېتىشتىن
3. بۇرۇن، سىڭۇي تۇتۇق بەگ هەم
4. كۇيئوغلۇم ئىلكە بىلەن كېڭىشىپ،
5. كەڭشىدە تۇغۇلغان بۇقا قۇلى ئاتلىق
6. ئوغۇلغا(قۇلغا)، ئاتا ـ ئانامغا ساۋابى
7. تەگسۇن دەپ بوش بىتىگ بەردىم.
8. بۇندىن كېيىن بۇقا قۇلى
9. مەيلى نېمە ئىش قىلىشىدىن قەتئىي نەزەر،
10. ئۆز كۆڭلى (ئىختىيارى) بويىچە بولسۇن.
11. مېنىڭ خوتۇنلىرىم (ئاياللىرىم) تېرىگە (؟)
لتىمىش قاتارلىق
12. ئائىلەمدىكى خوتۇنلىرىم، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىم
13. كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر جېدەل ـ غوۋغا
قىلمىسۇن. غوۋغا قىلغۇچىلار بولسا
14. ئوردا خەزىنىسىگە بىر ياستۇق ئالتۇن،
15. قوچۇ بېگىگە بىر ئات، شەهەر بېگىگە بىر

16. ئۇد (كالا) تەقدىم قىلىشتەك ئېغىر جازاغا تارتىلسۇن.
گۇۋاهچى:
17. تۆت ماخاراچ هەزرەتلىرى (تەڭرىلەر) گۇۋاهچى:
يەتتە ئاچا ـ سىڭىل
18. تەڭرىملەر، گۇۋاهچى: ئىكىچى، گۇۋاهچى: ئەر توڭا
19. بۇ بىتىگنى مەن ئاكام (ئاغام) بۇقساڭ تويىنىنىڭ ئالدىدا
20. خوتۇنلىرىمغا ئېيتىپ بەردىم. بۇ تامغا مەن
21. لىكەنىڭدۇر. مەن قاۋسىن ئېيتقۇزۇپ پۇتتۇم.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap

«تاپشۇرۇلغان باج خاتىرىسى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. يىلان يىلچى قالانقا
2. ئىلچىكە بىرمىشىم: تەمۇر
3. بۇقاقا بىر بۆز يانا بە(ك)
4. تەمۇر بۇقاقا بىر بۆز
5. بىرتىم يانا تۆمۇر قا بىر
6. بۆز بىرتىم يانا باي بۇقا
7. بورقا يارىم بۆز بىرتىم
8. سەمىس - كە تونقا كۆكۆكە①
9. بىر بۆز بىرتىم يانا قارا
10. باغىشقا بىر بۆز بىرتىم
11. يانا تۇتۇن②بىرمىشتە بىر
12. بۆز ئىلچىكە بىر بۆز بىرتى(م)
13. يانا بورقا تىپ بىر بۆز مىسىر
14. - تىن ئالىپ بىرتىم يانا باشچى
15. - نىڭ ئۇلاغىقا بىر بۆز بىرتىم
16. يانا قانلىغ تىپ③ يارىم بۆز
17. بىرتىم يانا بۇرۇلتايقا بىر
18. بۆز باتۇقا بىر بۆز

---

① كۆكۆ — لى جىڭۋېي ئەپەندى بۇ سۆزنى «زىلچا، گىلەم» دەپ قارىغان. «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» دە «كۆكۆ» ئاتا تەرەپتىن بولغان هامما دەپ ئىزاهلانغان.

② تۇتۇن — تۇتۇن، تۇمان.

③ قانلىغ — خانلىق.

«تاپشۇرۇلغان باج خاتىرىسى» نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. يىلان يىلى قالانغا
2. ئىلچىگە تاپشۇرغان باجلىرىم: تۆمۈر
3. بۇقىغا بىر بۆز يەنە بە(ك)
4. تۆمۈر بۇقىغا بىر بۆز
5. بەردىم. يەنە تۆمۈرگە بىر
6. بۆز بەردىم. يەنە باي بۇقاغا
7. بور ئۈچۈن يېرىم بۆز بەردىم.
8. سەمىسكە تون هەم كۆكۆ(؟) ئۈچۈن،
9. بىر بۆز بەردىم. يەنە قارا
10. باخشىغا بىر بۆز بەردىم.
11. يەنە تۇتۇن بېجى ئۈچۈن
12. ئىلچىگە بىر بۆز بەردى(م)
13. يەنە بور دېگەنلىكى ئۈچۈن مىسىردىن بىر بۆز
14. ئېلىپ بەردىم. يەنە باشچى
15. نىڭ ئۇلىقىغا بىر بۆز بەردىم.
16. يەنە خانلىققا ئاتاپ يېرىم بۆز
17. بەردىم. يەنە بۇرۇلتايغا بىر
18. بۆز، باتۇقا بىر بۆز (بەردىم)

«قاراچۇقنىڭ ۋەسىيەتنامىسى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. (ت) وڭۇز يىل تۆرتونچ ئاي م(ە)ن قاراچۇق ئاغىر ئىگلەمىشتە ئوغلۇم
2. ـ (قا) قالمىش تاۋارىغ[1] ئۆتەگلەپ قودتۇم. ئون ئۇلۇغ خۇ ـ ئاچان[2] (؟) تۆشەگ[3]
3. (ئۇ)چ تۆرتكىل تۆشەگ. يىت يۇرۇڭ تارتا تۆشەگ. بىش بوزاق
4. (تا)رتا تۆشەگ. بىر تۇكلۇك تۆشەگى. بىر مانمۇر. بىر سىلىئگ
5. ...... ئى قىدىغ كىيىز. ئالتى ي(ـ)گ(ـ)رمى. ياغاق[4] ئاياق[5] بىش ياغاق تەپشى[6]
6. (ت) ۆرت يىغاچ تەپشى. ئىكى ياغاق كۆنەك[7] بىر

① تاۋار — تاۋار، مال ـ مۈلۈك.
② خۋاچان — گۈللۈك.
③ تۆشەگ — تۆشەك، ئورۇن ـ كۆرپە.
④ ياغاق — ياڭاق.
⑤ ئاياق — قەدەھ، قاچا، چىنە.
⑥ تەپشى — تەخسە.
⑦ كۆنەك — چېلەك.

بەدىزلىگ[1] سىرىر
7. كۆنەك. بىر ياغاق قابان. بىر يىغاچ قابان[2] بىر ياغاق
8. (ئىر) كۈن. ئىكى سۆگۈت ئىركۈن (؟). بىر سىر يانىياق (؟) ئۈچ ياغاق مۈن
9. .... زلۇق. ئىكى ياغاق قادىڭ. يىتى تەرەگ قادىڭ. بىر قۇرۇق سىر
10. .... گ. بىر چاچان. ئىكى سىر قاشۇق. ئالتى كىشىلىگ سىر چۆگى. سەكىز
11. .... ئون كىشىلىگ قىزىل چۆگى. بىر بەدىزلىگ ئۈچ ئۈيەر چابلىغ سۇتقۇ.
12. .... پ. ئۈچ ئۇرۇر(؟) قاپلىغ ئىدىش

① بەدىزلىگ — بېزەكلىك.
② قابان — تاۋاق، تەخسە.

www.uyghurkitap

«قاراچۇقنىڭ ۋەسىيەتنامىسى» نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. توققۇز يىلى 4 - ئايدا، مەن قاراچوق ئىغىر كېسەلگە گىرىپتار بولغانلىقىم ئۈچۈن، ئوغلۇم -
2. غا قالدىغان مال - مۈلۈكنى خاتىرىلەپ قويدۇم. ئون چوڭ گۈللۈك تۆشەك
3. ئۈچ تۆت بۇرجەكلىك تۆشەك. يەتتە ئاق رەڭلىك (يۇرۇڭ) تارتا تۆشەك، بەش بوز - ئاق
4. تارتا تۆشەك، بىر يۈڭ تۆشەك، بىر مانمۇر بىر (سىلىگ) پاكىز - سۈزۈك
5. ...... ئى گىرۋەكلىك گىلەم. ئون ئالتە ياغاق دەرىخىدىن ياسالغان ئاياق. بەش ياغاق دەرىخىدىن ياسالغان تەپشى (تەخسە)
6. تۆت ياغاچ (خىنە) تەپشى، ئىككى ياغاچ كۆنەك (چېلەك)، بىر بېزەكلىك سىر
7. كۆنىگى (چېلىكى)، بىر ياغاق دەرىخىدىن ياسالغان تاۋاق. بىر ياغاچ تاۋاق، بىر ياغاق
8. ئىركۈن، ئىككى سۆگەت ئىركۈن (؟)، بىر سىر يانياق (؟) ئۈچ ياغاق مۈن

9. .... زلۇق، ئىككى ياغاق دەرىخىدىن ياسالغان قاچا، يەتتە تېرەكتىن ياسالغان قاچا، بىر قۇرۇق سىر
10. .... گ بىر چاچان، ئىككى سىر قوشۇق، ئالتە كىشىلىك سىرلىق چۆگە، سەككىز
11. ئون كىشىلىك قىزىل چۆكە، بىر بېزەكلىك سۇتقۇ، ئۈچ ئۈيەر قاپلىق
12. .... پ ئۈچ ئۇرۇر (؟) قاپلىق ئىدىش

«جىدەل - ماجىرانى ھەلقىلىش كىلىشىم-نامىسى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. كۈشكۈ يىل ئارام ئاي ئىكى يەگ(ىـ) رمىكە مـ(ە)ن قىتـ(ا) ي
2. قايانىڭ سۈڭسۈي ئاتلـ(ىـ)غ قىتـ(ا) ي ئوغلانىم
3. ياشىپ قانچ كۈنتە تىلەپ تاپىشمـ(ا) تىن
4. تۇرۇر ...... - تە ئىنەچى......
5. ئولان قىتـ(ا) ي ئوغلانى تاشتىن سىنتە قاڭلى[1]
6. يولىن كۆرگەلى بارىپ بىر بۆز تون تاپىپ
7. كەمىش: بۇ تونۇغ قىيۇپ ئالمىشقا قۇلۇم مـ ......
8. ئۆلتى تىپ مەن قىتـ(ا) ي قايا چاملاسار
9. ...... ئىز (؟) ئىچىنتەكى سۆز بىرۇر تىپ ئىچىن يار......
10. ئىنەچتىن يارىم ياستۇق كۈمۈش ئالىپ......
11. ئۈزۈشۈپ كەسشىپ كەتتىمـ(ـە)ز بۈكۈنتە ئىنارۇ
12. ئۆلمىش قىتـ(ا) ي يولىنتا مەن قىتـ(ا)ي قايا ئىنەچىگە
13. سۆزۈم ساۋىم چامىم چارىم يوق ئابام چام
14. چارىم قىلسارمەن

① قاڭلى — ھارۋا.

15. ئۇلۇغ سۈئۈكە[1] ئىككى ياستۇق ئۆتۈنۈپ مىڭ
16. بەگىكە بىر ياستۇق لۈكچۈك تارنۇقىڭا
17. يارىم ياستۇق بىرىپ ئاغىر قىنقا تەگىرمەن
18. تانۇق قۇلۇن قايا تانۇق ئەلىك تانۇق تاقىچۇق
19. ئەدگۈ توغرىل بۇ تامغا قىتـ(ا) ي قايانىڭ ئول.
20. مەن ئۆدۈش ئىگىر ئايتىپ بىتـ(ـە)تىم.

① سۈئۈ — بۈيۈك، سائادەت، زور بەخت. بۇ يەردە «ئۇلۇغ خاقان» مەنىسىدە كەلگەن.

«جېدەل - ماجىرانى ھەل قىلىش كېلىشىمنامىسى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. چاشقان يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، مەن قىد(ا)ي
2. قايانىڭ سۆڭسۈي ئاتلىق قىتاي ئوغلانىم
3. يۈرۈپ كەتتى. قانچە كۈنلەر ئىزلەپمۇ تاپالمىدىم.
4. ...... ئىنەچى(نىڭ)......
5. ئولان قىد(ا)ي ئوغلانى سىرتقا چىقىپ تاغ باغرىدىكى قاڭلى(ھارۋا)
6. يولىنى كۆرگىلى بېرىپ بىر بۆز تون تېپىپ
7. كەپتۇ. بۇ تون يىرتىلىپ(كېسىلىپ) كەتكەچكە، قۇلۇم
8. ئۆلدى دىدى. شۇنىڭ بىلەن مەن قىتاي قايا باشقىچە قاراپ......
9. (ئەمەلدارلاردىن) ئىچكى قىسىمدا ئاغزاكى ھۆكۈم چىقىرىشنى ئىلتىماس قىلدىم.
10. ئىچكى قىسىمدا ئىنەچىدىن يېرىم ياستۇق كۈمۈش ئېلىشنى
11. ھۆكۈم قىلغاندىن كېيىن بىز ئۇزۇلۇشتۇق. بۇندىن كېيىن
12. مەن قىتاي قايا ئۆلۈپ كەتكەن قىتاي ئوغلانىم ئۈچۈن ئىنەچى

13. بىلەن جېدەل - ماجىرا قىلمايمەن، ئەگەر
14. ماجىرا سادىر قىلسام
15. ئۇلۇغ خانغا ئىككى ياستۇق(ئالتۇن)، مىڭ
16. بېگىگە بىر ياستۇق (ئالتۇن ياكى كۈمۈش)، لۈكچۈن تارنۇققا
17. يېرىم ياستۇق (كۈمۈش) بېرىپ ئېغىر جازاغا تارتىلغايمەن.
18. گۇۋاھچى: قۇلۇن قايا، گۇۋاھچى: ئەلىك، گۇۋاھچى: تاقىچۇق
19. ئەدگۇ توغرىل. بۇ تامغا مەن قىتاي قايانىڭدۇر.
20. مەن ئۆدۈش ئىگىر ئېيتىپ بەرگىنىگە ئاساسەن (ئېيتقۇزۇپ) پۈتتۈم.

«ئېلىم - بېرىمنى ئۆزگەنلىك تىلخېتى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. توڭۇز يىل ئونۇنچ ئاي ئالتى ي(ى)گ(ى)رمى
2. - كە م(ە)ن ئوسمىش توغرىل ئىنىم باسا
3. توغرىل بىلەكى ئالىش بىرىش تىلتاغ
4. ئىنتا قىتاي ي(ا)ل(ا)ۋاچ ئەلپ تۇرمىش
5. ئۇلار ئۇسكىنتە تىشىپ ئالىم بىرىم
6. ئۇزۇشتۇمۇز م(ە)ن ئوسمىش توغرىل
7. كىن ئۆكتۈن باسا توغرىلقا
8. كىمنىڭ قايۇنىڭ كۈچىن
9. تۇتۇپ چام چارىم قىلسار م(ە)ن
10. ياسا تاقى قىنقا تەگىر
11. - م(ە)ن. تانۇق ئەلپ تۇرمىش تانۇق
12. ياپ توغرىل م(ە)ن باچاغ ئوسمىش
13. توغرىلقا ئايىتىپ بىتىتىم
14. بۇ تامغا م(ە)ن ئوس(مىش) توغرىلنىڭ ئول.

«ئېلىم - بېرىمنى ئۆزگەنلىك تىلخېتى» نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. توڭگۇز يىلى 10 - ئاينىڭ 16 - كۈنى
2. مەن ئوسمىش توغرىل ئىنىم باسا
3. توغرىل بىلەن قىلغان ئېلىم - بېرىم ئىشىمىزنى
4. قىتاي يالاۋاچ بىلەن ئەلپ تۇرمىش
5. ئىككىسىنىڭ ئالدىدا پۈتۈشتۇق. بىزنىڭ ئېلىم - بېرىمىمىز
6. تۈگىدى. مەن ئوسمىش توغرىل
7. بۇندىن كېيىن باسا توغرىل بىلەن
8. ئەگەر باشقىلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ
9. جېدەل - ماجىرا قىلسام
10. قانۇن - نىزامدا بەلگىلەنگەن ئېغىر جازاغا ئۇچرىغايمەن.
11. گۇۋاهچى: ئەلپ تۇرمىش. گۇۋاهچى
12. ياپ توغرىل. مەن باچاغ ئوسمىش
13. توغرىلغا ئېيتقۇزۇپ پۈتتۈم.
14. بۇ تامغا مەن ئوسمىش توغرىلنىڭدۇر.

«بىر قىزنىڭ نىكاھ توختىمى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى

1. ...... يىل ئۈچۈنچ ئاي تۆرت ياڭد(قا)
2. ...... ئادار قىزنى
3. ...... ئىڭا بىرتىم ئارۇنى ئوغلى......
4. ...... تىشىپ سۆزلەشىپ ئادار قىزقا بىرم......
5. ...... ياستۇق ي(ـ)گ(ـ)رمى س(ا) تىر كۈمۈش......
6. ...... كە ياتۇرۇبىرىپ ئادار قىز......
7. بارچا ئۇرباقى[1] تەلۈكى[2] بىلەن م(ە)ن قۇتلۇغ
8. تۇڭا ئادار قىزنى ئىگ(ە)لەپ ئالىپ كىتتىم
9. بۇ كۈنتە مۇنچا ئادار قىزنىڭ ئۇربا(ق)
10. تەلۈك نەگۈسى كىمى بار تىپ ئىنەچى
11. ئىنىسىڭە ئوغۇلىڭا چام چارىم (قىلماز) (؟)
12. ـ م(ە)ن قۇتلۇغ تۇڭانىڭ ئىچىم ئىنىم
13. ئوغۇلۇم قىزىم توغمىشىم قاداشىم يەگەن(ـ ىم)
14. تاغايىم كىم قايۇ كىشى ئىنەچىكە چام چ(ارىم)
15. قىلمازۇنلار ئابام چام چارىم قىلسار(لار)
16. ئۈلۈغ سۈئۈكە بىش ئالتۇن ياستۇق ئاچا ئد(نى)

[1] ئۇرباقى — كىيىم.
[2] تەلۈك — يىمەكلىك، يىگىلى بولىدىغان نەرسىلەر.

17. تىگىتلەركە بىرەر ئالتۇن ياستۇق قىزغۇت[1]
18. ئۆتۈنۈپ ئىدۇق قۇتقا بىر ئالتۇن ياست(ۇ)ق
19. كۆتۈرۈپ قوچۇ بالىق ئايغۇچىقا بىر كۈمۈش
20. ياستۇق بىرىپ ئاغىر قىنقا تەگزۈنلەر
21. تانۇق تەمۈر: تانۇق ئىناق قۇلى: تانۇق بۆكچەت......
22. تانۇق تۇغا بۇ تامغا م(ە)ن قۇتلۇغ تۇڭانىڭ ئۇل
23. م(ە)ن بەگ بارس قۇتلۇغ تۇڭاقا ئايتىپ بىتتىم

[1] قىزغۇت — جەرىمانە.

«بىر قىزنىڭ نىكاھ توختىمى» نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. …… يىلى 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى
2. …… ئادار قىزنى
3. …… گە بەردىم. ئارۇنى ئوغلى
4. ……بىلەن كېڭەشكەندىن كېيىن ئادار قىزغا……
5. …… ئىككى ياستۇق يىگىرمە ساتىر كۈمۈش
6. …… بېرىپ، ئادار قىزنىڭ……
7. بارلىق كىيىم ـ كېچەك، نەرسە ـ كېرەكلىرى بىلەن مەن قۇتلۇغ
8. تۇڭا ئادار قىزنى ئېلىپ كەتتىم.
9. بۇندىن كېيىن، مەن ئادار قىزنىڭ كىيىم ـ كېچىكى
10. نەرسە ـ كېرىكى قېنى، كىمدە دەپ ئىنەچى (ھەم)
11. ئىنىسى ھەم ئوغۇللىرى بىلەن جېدەل ـ ماجىرا قىلماي ـ
12. مەن، مەن قۇتلۇغ تۇڭانىڭ ئاكا ـ ئىنىلىرىم
13. ئوغۇل ـ قىزلىرىم، تۇغقانلىرىم ـ قېرىنداشلىرىم
14. تاغىلىرىم كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئىنەچى بىلەن جېدەل ـ ماجىرا
15. قىلمىسۇن. ئەگەر ماجىرا سادىر قىلسا
16. ئۇلۇغ خانغا بەش ئالتۇن ياستۇق، ئاغا ـ ئىنى

17. شاهزادىلەرگە بىر ئالتۇن ياستۇق،
18. ئىدىقۇتقا بىر ئالتۇن ياستۇق،
19. قوچۇ بالىق ئايغۇچىغا بىر كۈمۈش
20. ياستۇق بېرىپ ئېغىر جازاغا تارتىلسۇن.
21. گۇۋاھچى: تۆمۈر، گۇۋاھچى: ئىناق قۇلى،
گۇۋاھچى: بۆكچەت……
22. گۇۋاھچى: تۇغا، بۇ تامغا مەن قۇتلۇغ تۇڭانىڭدۇر.
23. مەن بەگ بارس قۇتلۇغ تۇڭاغا ئېيتقۇزۇپ پۈتتۈم.

«بالا بېقىۋېلىش توختىمى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. ئۇمۇغسۇز ئۇرسىز قالغاي تىپ بۇ
2. ئىكى ئوغلانلارىمتا تۇرمىش ئاتلىغ
3. ئوغلۇمنى سۇتباققا ئىل تۆرۈسى
4. بىرلە ئوغۇللۇق بىرتىم ئاندىن
5. سوڭ قالمىشتا بۇ ئوغۇل سۇتماق
6. ـ نىڭ بىرمىش ئاشىن يىپ ئانىمىش
7. ئشىن قىلىپ ئوغۇل تۆرۈسى بىرلە
8. ئۆلكىنچە كۆنى بىشىغ تاپىنزۇن
9. مەن سۇتباغ ي(ە)مە بۇ تۇرمىش ئاتلىغ
10. ئوغۇلنى ئۆزۈمتىن توغمىشچا
11. ئوق ساقىنىپ قىز ئالىپ بىرىپ
12. يانا مىنتە ئوغۇل قىز توغسا ئول
13. ئوغلۇم بىرلە تەڭ تۇز تۇتۇپ
14. مەنىڭ ئەۋۈمتەكى بارقىمتاقى
15. نەگۇ كىمىمنى ئۇرپاق ئانىق سىيۇق
16. بۆيىم بۇلغۇچا بولسا نەچە ئوغلان
17. ـ لارىم بولسا ئول ئوغلانلار بىرلە
18. تەڭ ئوڭ ئۇلۇش قوپى بىرۇرمەن
19. ئاپام بىرۇك بۇ ئوغۇلنىڭ كۇچىن ئالىپ

20. بودقا تەگمىشتە ئورۇنىن يىگىن
21. قىلمايىن ئەدگۇ تۇتمايىن قودى ئازىرا
22. كىشىچە تۇتسارمەن قايۇقا بارسار
23. ئۆز كۆڭۈلىنچە تاپىنچا بارزۇن سۇتباق
24. ـ نىڭ سۆز يورىمازۇن سۇتباق ي(ە)مە
25. توغمىش ئوغۇللارى بىرلە تەڭ تۇتۇپ
26. كەلىنلەپ بېرىپ ئەدگۇ ئازىراپ
27. ئوغۇل تۆرۈسچە تۇتۇپ قۇلقاق
28. بويىن تولاپ ئۆنەرمەن كېتەرمەن تىسەر
29. تۆرۈ يارغۇ يوسۇنى بىرلە ئادا
30. يازمىش يازۇقا تەگزۇن تانۇق
31. سى ...... تەمۇر تانۇق ئارۇق بۇ نىشان
32. تامغا مەن تورچىنىڭ ئول
33. مەن ئىش قارا تورچى باقشىقا
34. ئىنچىكە ئايتىپ بتىتىم.

«بالا بېقىۋېلىش توختىمى» نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. ئۇنىڭ ئوغلى بولمىغانلىقتىن
2. ئىككى ئوغلۇمنى ئىچىدىكى تۇرمىش ئاتلىق
3. ئوغلۇمنىڭ سۇتباقا قانۇنلۇق هالدا
4. ئوغۇللۇققا بەردىم.
5. مەندىن كېيىن قالسا، بۇ ئوغۇل سۇتباق
6. نىڭ ئېشىنى يەپ، ئۇنىڭ
7. ئىشىنى قىلىپ، ئوغۇللۇق بۇرچى بىلەن
8. ئۆلگۈچە ساداقەتمەنلىك بىلەن ئۇنى
(سۇتباقنى) كۈتسۇن.
9. مەن سۇتباقمۇ بۇ تۇرمىش ئاتلىق
10. ئوغۇلنى ئۆز ئوغلۇمدەك كۆرۈپ
11. غەمخورلۇق قىلىپ، خوتۇن ئېلىپ بېرىمەن.
12. ئەگەر مەن يەنە ئوغۇل - قىزلىق بولۇپ قالسام، ئۇنىڭغا
13. مېنىڭ ئوغۇللىرىم بىلەن تەڭ باراۋەر مۇئامىلە قىلىنىدۇ.
14. مېنىڭ ئائىلەمدىكى
15. هەر قانداق كىشى ئېرىشىدىغان
16. مال - دۇنيايىمنى قانچە ئوغلۇم
17. بولسا، ئۇ ئوغلانلارغا

18. تەڭ ئۈلۈش بېرىمەن (مىراسنى تەڭ ئۈلەشتۈرۈپ
بېرىمەن)
19. ئەگەر بۇ ئوغۇل چوڭ بولغاندا
20. مەن ئۇنىڭ ئورۇن - تامىقى بىلەن كارىم بولماي
21. ياكى ئۇنىڭغا ياخشى قارىماي، هەتتا پەس كىشىلەرگە
22. مۇئامىلە قىلغاندەك قىلسام، ئۇ ئەگەر كېتىشنى خالىسا،
23. ئۆز مەيلىچە بولسۇن. سۇتباق
24. نىڭ سۆزى ئىناۋەتسىز بولسۇن. ئەگەر مەن سۇتباق
25. ئۆز ئوغۇللىرىمغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىپ،
26. خوتۇن ئېلىپ بېرىپ، ياخشى بېقىپ،
27. قائىدە - قانۇن بويىچە مۇئامىلە قىلسام، لېكىن ئۇ
28. بويۇن تولغاپ، كېتىمەن دېسە
29. قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىپ،
30. ئۆز گۇناهىنىڭ جازاسىنى تارتسۇن. گۇۋاهچى
31. سى ······ تۆمۈر، گۇۋاهچى: ئارۇق، بۇ ئىمزا
32. تامغا مەن تورچىنىڭدۇر.
33. مەن ئىش قارا تورچى باخشىنىڭ
34. تەپسىلىي ئېيتىپ بەرگىنىگە ئاساسەن پۈتتۈم.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap

«مىڭ تۆمۈرنىڭ بور[1] ئۆتنە ئېلىش تىلختى» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى

قۇر نومۇرى:

1. قوي(ـ)ن يىل ئۈچۈنچى ئاي ئىكى ئوتۇز ـ قا
2. ماڭا مىڭ ت(ە)مۈر ـ كە تۈش ـ كە[2] بور كەرگەك
3. بولۇپ تۇرى باخش ـ تىن يارىم قاب[3] بور
4. ئالتىم كۇز ي(ا)ڭتا[4] بىر قاب
5. سۇچۇك كۆنى بىرۈر ـ مەن بىرم(ە)تىن
6. كەچۈرسەر[5] ـ م(ە)ن ئىل ياڭىنچە تۈشى
7. بىلە كۆنى[6] بىرۈر ـ مەن بىركىنچە بار
8. يوق بولسار ـ مەن نوم قۇلى ئەۋ ـ تەكى
9. ـ لەرى بىلە كۆنى بىرزۈن ـ لەر ت(ا)نۇق
10. تەسەك تۇرمىش ت(ا)نۇق بولت(ا)ز بۇ نىشان
11. م(ە)ن مىڭ تەمۈر ـ نىڭ ئول م(ە)ن تۇرمىش مىڭ
12. تەمۈر ـ كە ئايىتىپ بىتىتىم.

---

① بور — قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئۈزۈم، شاراپ مەنىلىرىدە.

② تۈشكە — مېۋە، ئۆسۈم مەنىلىرى بولۇپ، بۇ يەردە ئۆسۈم مەنىسىدە.

③ قاب — هاراق قاچىلايدىغان تۇلۇم بولۇپ، مىقدار سۆز بولۇپ كەلگەن.

④ ياڭى — يېڭى، دەسلەپ، بۇ يەردە «كۈزنىڭ بېشىدا» مەنىسىدە.

⑤ كەچۈر — ئارقىغا سوزماق، كېچىكتۈرمەك.

⑥ كۆنى — ئەينەن، ئۆز پېتى.

«مىڭ تۆمۈرنىڭ بور ئۆتنە ئېلىش تىلخېتى» نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشى

قۇر نومۇرى:

1. قوي يىلى 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى
2. مەن مىڭ تۆمۈرگە ئۆسۈملۈك هاراق كېرەك
3. بولۇپ تۇرى باقشىدىن يېرىم قاپ (بور) هاراق
4. ئالدىم. كۈزنىڭ بېشىدا مەن ئۇنىڭغا بىر قاپ
5. (تاتلىق) بور (هاراق) بېرىمەن. ئەگەر ۋاقتىدا ئەينەن
6. قايتۇرالمىسام. ئەل ئىچىدىكى تۈزۈم بويىچە
7. ئۆز ئۆسۈمى بىلەن تۆلەيمەن. تۆلەشتىن ئىلگىرى
8. ئەگەر مەندە بىرەر پېشكەللىك بولسا،
نوم قۇلى ئائىلىسىدىكىلەر
9. بىرلىكتە تۆلەپ بەرسۇن. گۇۋاهچى
10. تەسەك تۇرمىش. گۇۋاهچى بولتاز. بۇ ئىمزا
11. مەن مىڭ تۆمۈرنىڭ . مەن تۇرمىش مىڭ
12. تۆمۈرگە ئېيتقۇزۇپ يازدىم.

«توي، ئەزىر خىداجەت خاتىرىسى» نىڭ ئەسلىسى

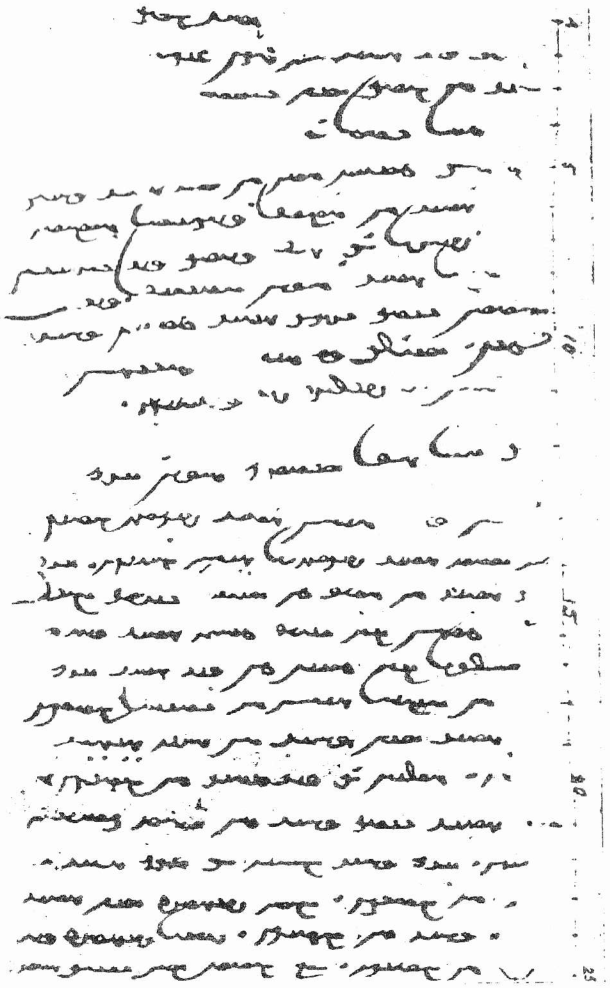

Текст (10 листов)

Лист 1.

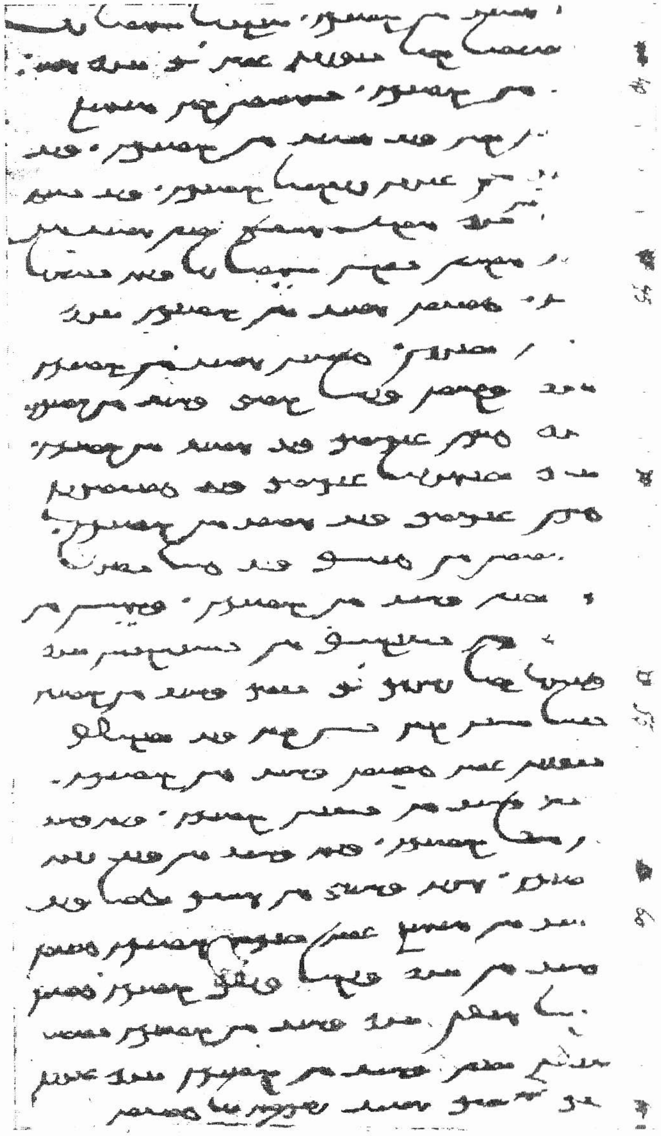

Лист 3.

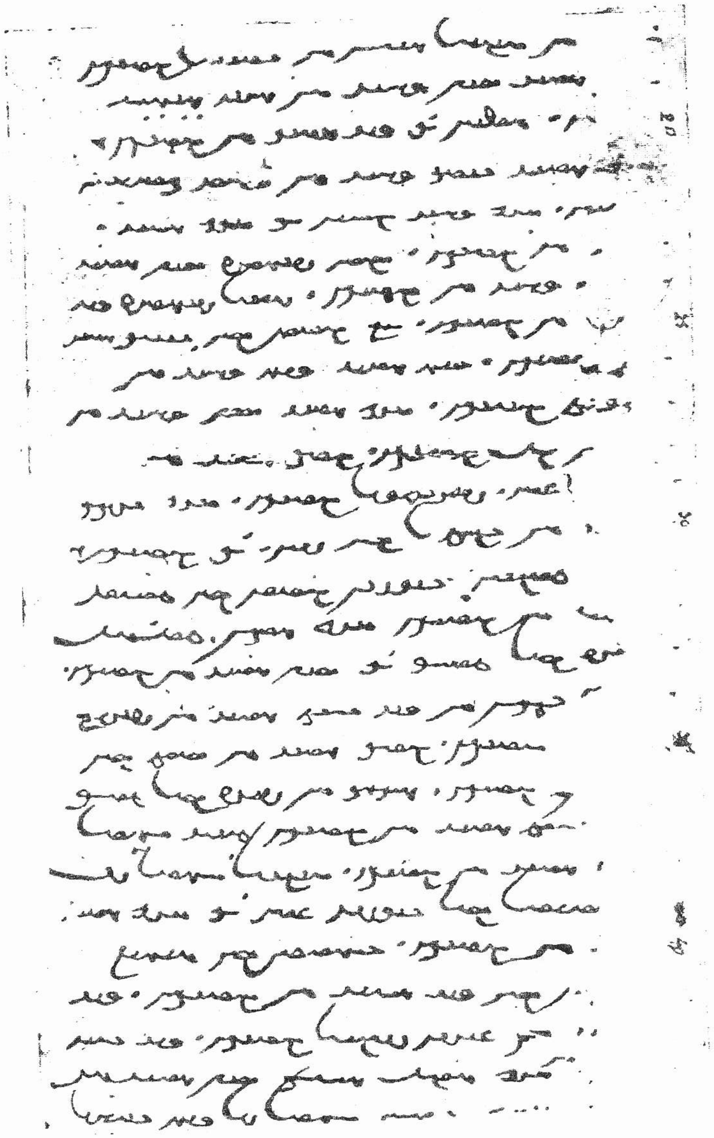

Лист 2.

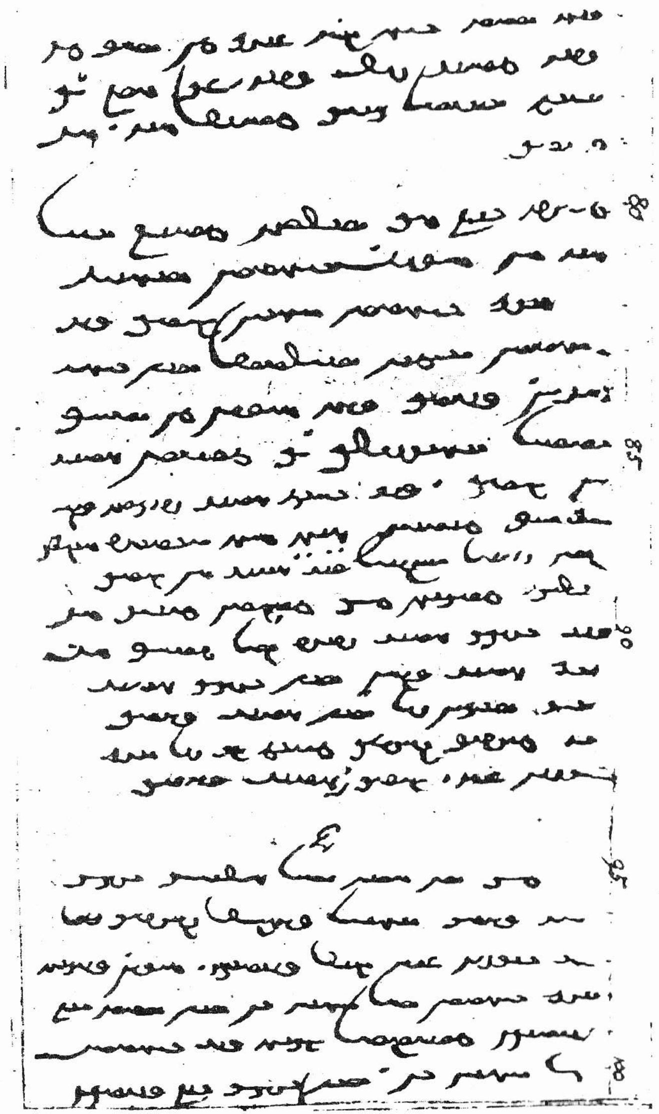

Лист 5.

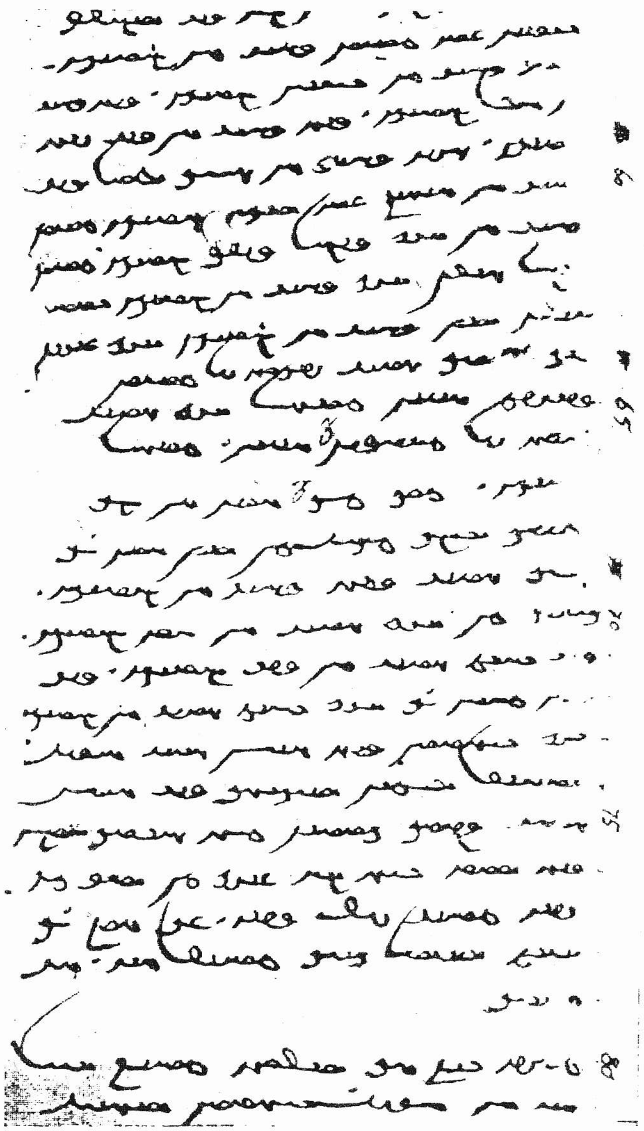

Лист 4.

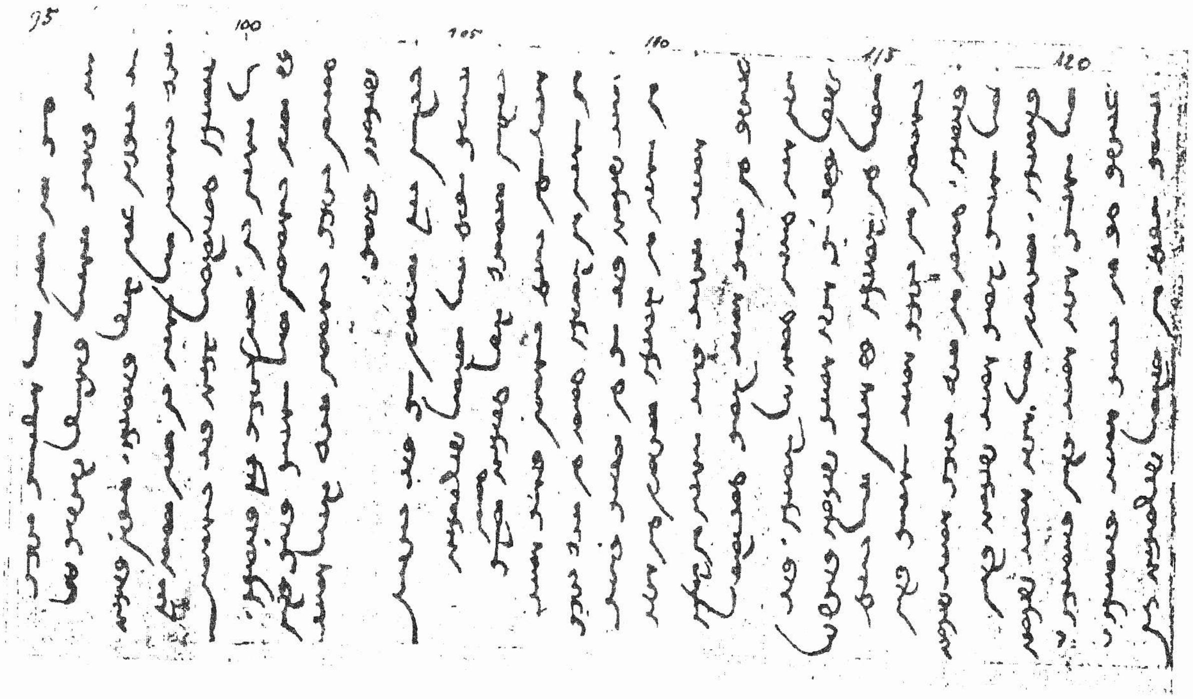

Лист 6.

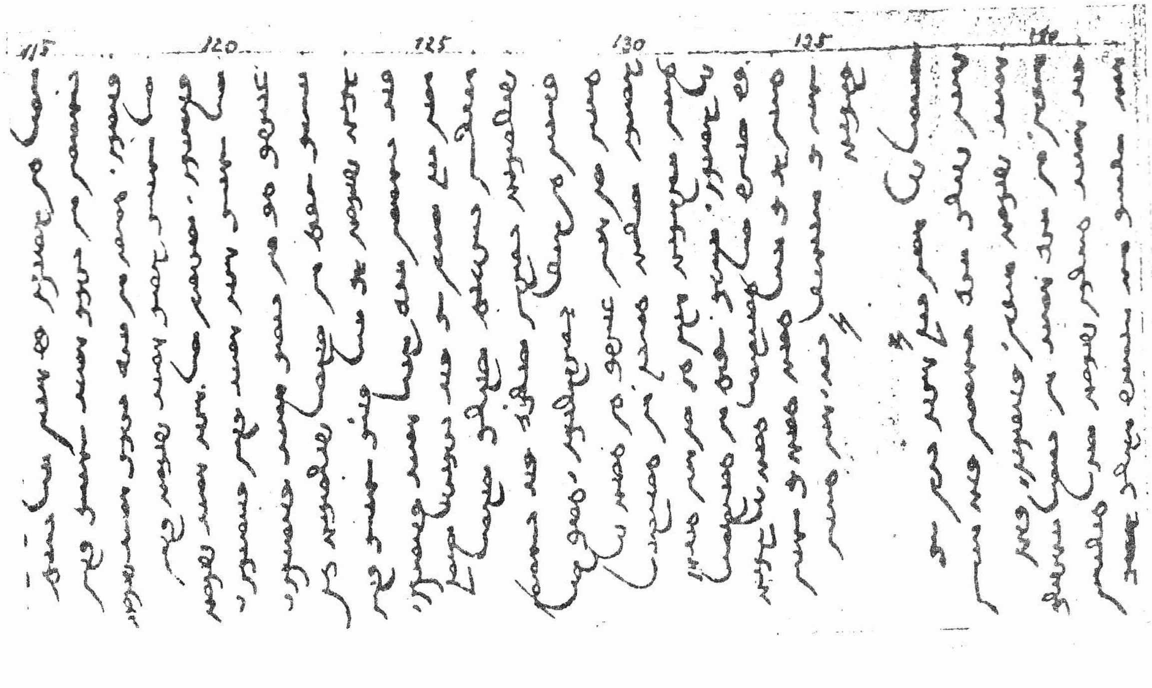

Лист 7.

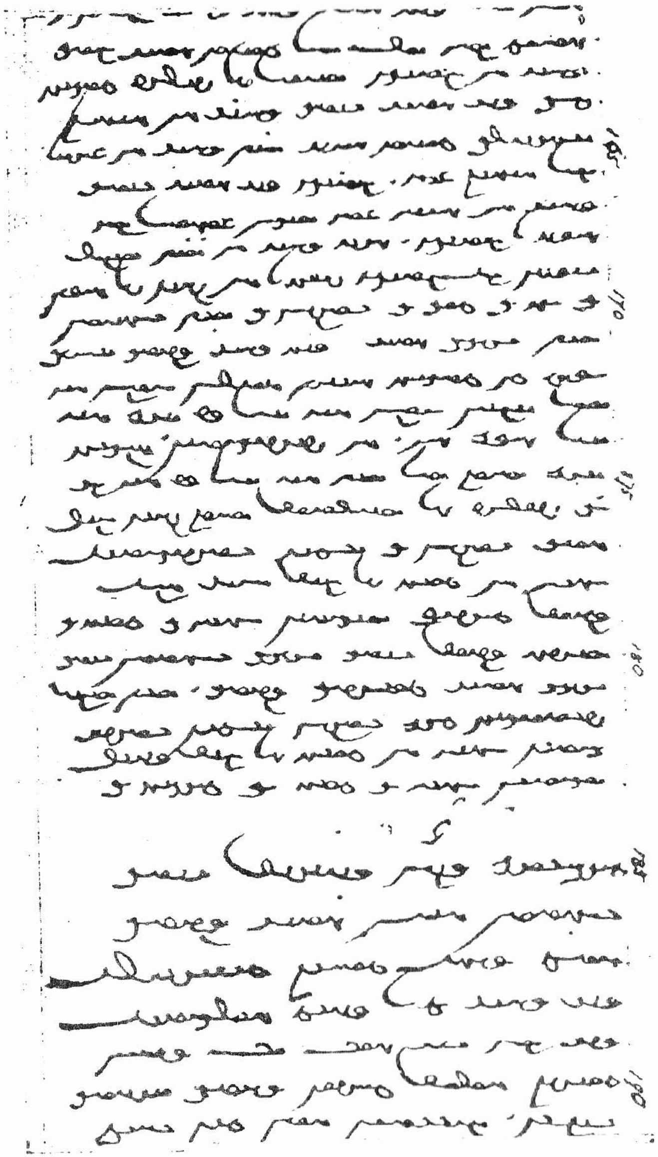

Лист 9.

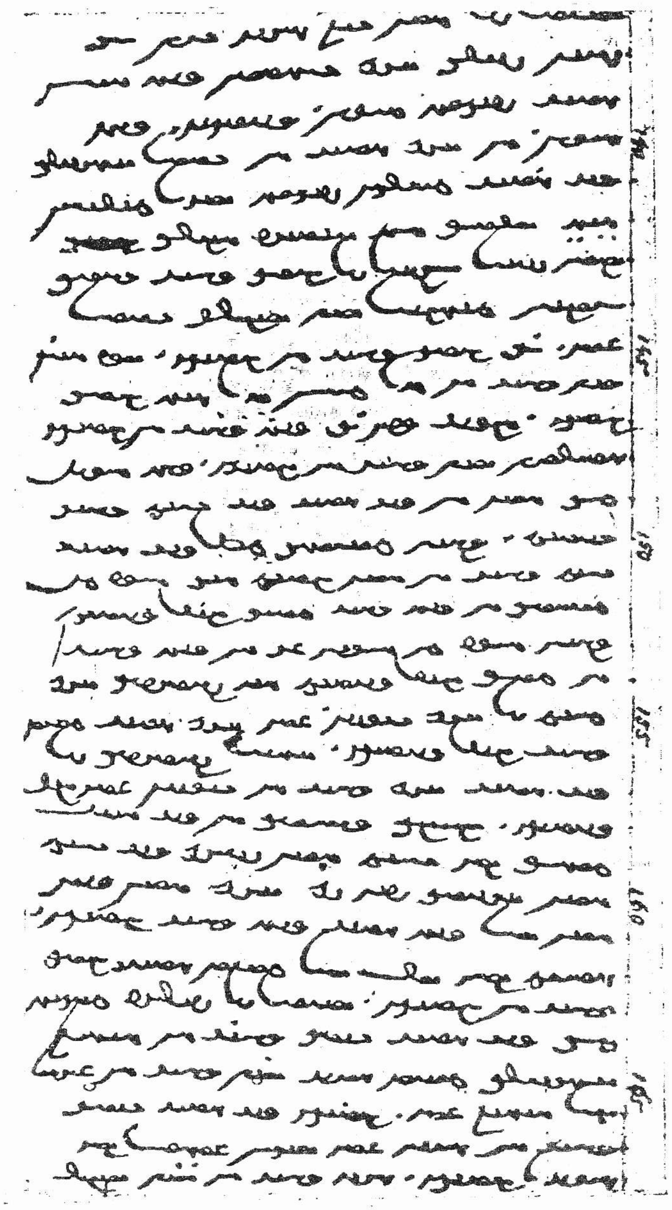

Лист 8.

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇنارجان توختاخۇن
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى

ئاپتورى: ئىسمايىل تۆمۈرى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348№)
پارتكوم بەنگۇڭتىڭ ھۆججەت بېسىش مەركىزى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر، 1/32
باسما تاۋىقى: 4.75، قىستۇرما ۋارىقى: 1
2000 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىرازى: 1 ـــ 3000
ISBN 7-228-06069-5/H.190
باھاسى: 12.00 يۈەن

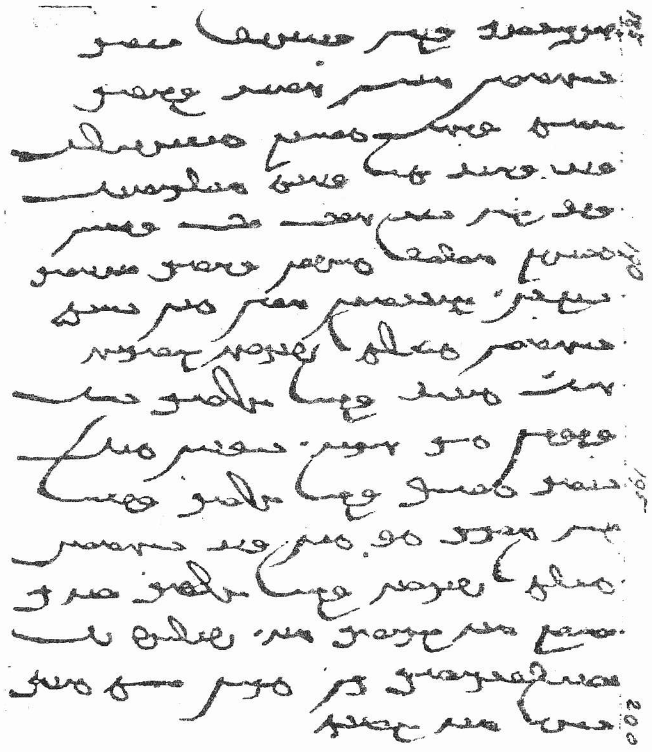
Лист 10.

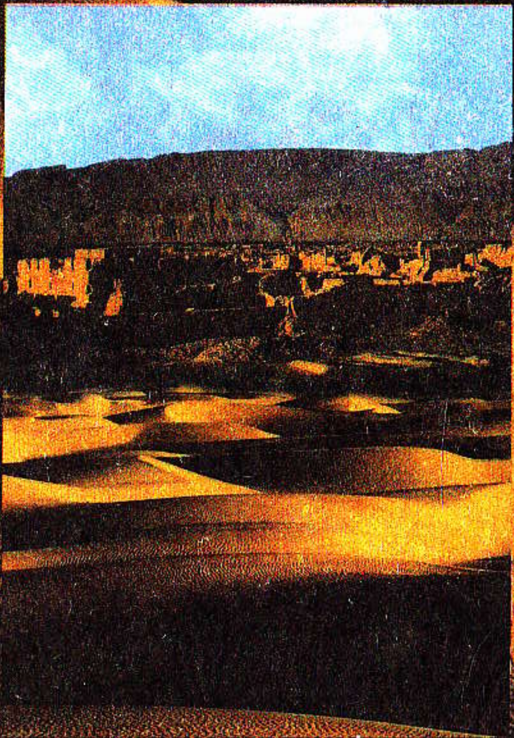

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئەكبەر پەيزۇللا

ISBN 7-228-06069-5

ISBN 7 - 22

H·190(民文)